АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1973

Ст. А 90 Вя4

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XV
1
1973

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

УНИВ. БИБЛИОТЕКА - В. Търново
Инв. №

Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово III, Михайловградско

АТАНАС МИЛЧЕВ

УНИВ. БИБЛИОТЕКА - В. Търново
Инв. № 1392020000075

Съкровището е намерено през април 1972 г. в м. Ливагето (Средния гред) на 3 км западно от с. Якимово III.[1] То се състои от 5 сребърни съда, 2 дръжки за съдове, 2 медни съда, 2 сребърни фалери, 3 накита и една сребърна пластинка (обр. 1).

Към сребърните съдове спадат 4 купи във форма на пресечен, обърнат надолу конус и 1 кантарос.

1. Първата купа има вис. 7,5 см, диам. на устието — 14,7 см. Извитият навън устен ръб е украсен с врязана зигзагообразна линия, под която следва киматион от двойна линия, шир. 0,6 см. Под него идва пояс от 2 врязани концентрични линии, отстоящи на 0,4 см една от друга. Съдът е сравнително добре запазен, повреден леко при откриването (обр. 2 *а*).

2. Втората купа е малко по-ниска — вис. 6,8 см и диам. 12 см. Под издадения навън устен ръб следва по-проста украса — позлатена, врязана ивица, концентрична на устието (обр. 2 *б*).

3. Най-голяма по размери е третата купа с вис. 10,2 см и диам. на устието — 16,5 см. Устният ръб и тук е издаден навън с 0,5 см. На 0,5 см под устния ръб има врязани позлатени линии, успоредни на устието и разположени от вътрешната страна на купата на разстояние 0,4 см една от друга (обр. 2 *в*).

И трите купи имат точни паралели у нас — сребърните купи от съкровището при с. Бохот, Плевенско,[2] и тези, открити при гара Синдел, Варненско.[3]

Подобно съкровище е намерено и в с. Сънкраени, Трансилвания (Румъния), а две подобни купи с неизвестен произход (Гърция или Мала Азия) се съхраняват в Дъмбартон Окс (САЩ).[4] Всички те се отнасят към едно и също време — II—I в. пр. н. е., т. е. към края на елинистическата епоха в нашите земи. Интересно е, че съкровищата от Бохот и гара Синдел се състоят от еднообразни съдове, докато това от Якимово III, подобно на съкровището от Сънкраени, съдържа и други предмети.

Приведените аналогии ни позволяват да датираме трите купи от Якимово III в I в. пр. н. е.

4. Към същото съкровище спада и четвъртата купа със същата форма — пресечен конус, обърнат надолу, и заоблено дъно. Височината ѝ е 10,3 см, т. е. само с 0,1 см тя е по-голяма от тази на третата купа. Диаметърът ѝ е 16 см — само с 0,5 см по-малък от този на третата. И тук, както при третата купа, от вътрешната страна на съда на 0,4 м под устния ръб има врязан позлатен концентричен пояс с ширина 0,3 см (при купа № 3 ширината е 0,4 см). Съвсем различна е украсата на външната страна на тази купа.

1

● *Обр. 1. Сребърно съкровище от околностите на с. Якимово III, Михайловградско. Fig. 1. Le trésor en argent des environs du village Jakimovo III, dép. de Mihajlovgrad*

Тук е изчукана релефна позлатена фигура на конник (обр. 3 *а, б*). За съжаление част от релефа днес липсва. Отчупена е голяма част от тялото на коня и на конника. Липсващата отчупена част има размери 6,2×2,3 см. Тялото на коня има дължина 10 см и височина в задната част 5,3 см и в предната — 6,7 см. Конят е представен в спокойно движение, обърнат надясно с вдигнат ляв преден крак. Главата му е в профил. Конят е представен в спокойно състояние. В устата му има юзда. Главата на коня е моделирана умело. Гривата на животното е изобразена също реалистично — тя пада свободно надясно. Добре са схванати и правилно предадени краката и копитата на животното. Опашката на коня е сплетена горе, а долу разчесана. Космите на бедрата са предадени с едри щрихи. Подчертан е половият орган. Тялото на конника е обърнато също надясно. Главата е висока 2 см и широка 1,7 см. Косата е силно стилизирана, очите са удължени и това загатва за някакъв източен тип на конника. Носът е слабо удължен. Устата е малка, а брадичката под нея подчертана. Лицето е заоблено и добре моделирано. Липсват гърдите, ръцете и раменете на конника. От тялото му е запазен само десният крак, който е без стреме и пада свободно надолу. Конникът е обут с цървули, а от глезените до колената е с навуща, препасани спираловидно с върви (навои). От дясната страна виси меч в ножница, която по дължината в средата има изпъкнал ръб. От окото на майстора не е избягнало седлото на конника. Той го е загатнал чрез шест успоредни къси линии. Трудно може да се каже нещо за облеклото на ездача. Загатната е отново с щрихи малка част от дрехата.

Изображението на конника е безспорен успех за твореца-торевт. Личи, че той е притежавал голямо майсторство. Фигурите на коня и ездача по своето изпълнение стоят на по-ниско стъпало в сравнение с известните

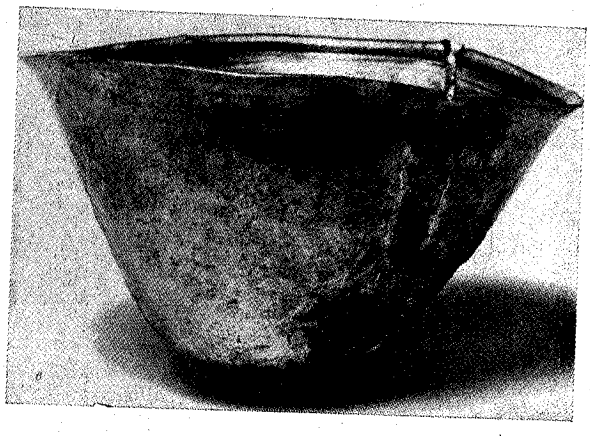

2

● *Обр. 2. а — в) сребърни купи от съкровището от с. Якимово III, Михайловградско. Fig. 2. а — в) coupes en argent du trésor de Jakimovo III, dép. de Mihajlovgrad*

шедьоври на античните скулптори и торевти.

Засега тази сребърна купа с позлатен релеф на конник заема особено място между паметниците на изкуството, открити в българските земи. Досега поне у нас подобен паметник не е откриван. Намирането на въпросната сребърна купа в едно съкровище, три предмета от което вече датирахме в I в. пр. н. е., ни кара да я отнесем към предримската епоха, още повече, че по външна форма — дълбока купа с конусовидна форма и заобле-но дъно, тя се отнася към същата група съдове. Известно е добре, че през римската епоха зачестяват изображенията на Тракийския херос, предаван обикновено по време на лов или завръщащ се от лов. Релефът върху четвъртата купа от Якимово III не може да се свърже направо с тези изображения. Фигурата е само донякъде близка с релефното изображение на конник, въоръжен с копие върху пластинка от гр. Марица (бивше Симеоновград).[5] Т. Герасимов, който публикува този паметник, го свързва с украсата на някакъв предмет (венец, дреха или друго), към който той е бил прикачван. Той датира паметника правилно към IV в. пр. н. е. и го свързва с паметници от Керч и Олбия. Различията между конника върху купата от Якимово III и върху пластинката от гр. Марица е в това, че докато при първия случай конникът е въоръжен с меч, то при втория той е с копие и има хламида.

Аналогичен паметник е открит и в СССР в с. Вереино, Чусовска околия, Пермска област. Касае се за сребърна полусферична чаша, намерена в съкровище и датирана въз основа на стилови белези в края на II и началото на I в. пр. н. е.[6] По форма съдът донякъде прилича на нашите купи. Още по-силно е сходството в украсата, която при този паметник е по-сложна в композиционно отношение. Състои се от конници, които с копие, лък и стрели преследват тигри и лъвове. Аналогията е в еднаквото третиране на конника и коня, в обувките на конника — цървули с навои до колене, в предаването на детайли на седлото и на канията на меча. При паметника от с. Вереино майсторът е предал отделните фигури по-реалистично, обърнал е внимание на много детайли (особено по дрехата и развяващата се хламида). Освен това при купата от съкровището от Якимово III конникът е въоръжен само с меч, докато при паметника от СССР имаме работа с ловци, нападащи с лък и копие диви животни. Там е предадена силно раздвижена ловна сцена, докато в нашата купа динамиката е само загатната.

Известно е, че съдът от с. Вереино се отнася към гръкобактрийските художестве-

ни паметници. С техния стил е свързан може би и майсторът, изработил четвъртата купа от съкровището от Якимово III. По-долу ще видим, че и други предмети от това съкровище са близки по стил, художествено виждане и композиция до същата група паметници. За близостта между въпросните два съда говори и обстоятелството, че те са работени почти по едно и също време — II—I в. пр. н. е.

У нас изображение на ловуващи конници от предримската епоха са ни известни от прочутото Летнишко съкровище, отнасящо се към III в. пр. н. е.[7] Те обаче са по-далечни аналогии на нашия паметник. Много близка аналогия на нашия конник е сребърната позлатена фалера от с. Галиче, Врачански окръг, с изображение на подобен конник наляво, с развята мантия, с панталони, обут в цървули, с торква на шията си, разделена на 5 обръча. Тя е намерена заедно с 13 други позлатени фалери и се отнася към II—I в. пр. н. е., към което време датираме и нашата четвърта сребърна купа с изображение на позлатен конник.[8]

5. Сребърна чаша — кантарос с високо столче. Общата височина на съда е 8,6 см, с дълбочина на горната част 5,4 см и височина на столчето 3,2 см. Диаметър на устието 11 см, а на дъното 4,1 см. Дълбочина на дъното на столчето е 1,6 см, дебелина на стената 1,1 см (обр. 4). Устният ръб на кантароса е извит с 0,30 см навън и под него минава врязана линия, по средата тя става двойна. Украсата е разположена на 2,20 см от устието. Дръжката на съда е изработена от две тела, прикрепени към тялото на съда посредством две сърцевидни пластинки. Дръжките са били две, но едната от тях днес липсва. Личи обаче мястото, където тя е била прикрепена за съда. В горния си край двете тела са привързани един за друг с възел, над който преминава плоска удължена дръжка. При мястото на прилепване на дръжката към устния ръб има две симетрични навивки. Височината на дръжката е 5 см. Столчето на кантароса има камбановидна форма и е украсено с профилирани пръстени.

Подобни кантароси са открити в съкровището от с. Сънкраени в Румъния.[9] Те са датирани към II—I в. пр. н. е., към което време отнасяме и нашия съд. Интересно е, че в двете съкровища са открити както сребърни чаши, така и кантароси и по това те си схождат твърде много. Румънското съкровище е за нас много важно, защото в него

б

3

● *Обр. 3. а, б) сребърна купа с релефно изображение на конник от съкровището от с. Якимово III. Fig. 3. а, б) coupe en argent avec la figure en relief d'un cavalier du trésor de Jakimovo III*

е намерена и сребърна драхма, сечена в Дирахиум и имитация на сребърна тетрадрахма от остров Тасос, както и сребърна фибула и други предмети, които дават възможност за доста точна датировка на това съкровище.

6. В съкровището от Якимово III е намерена и още една сребърна дръжка от втора подобна чаша-кантарос. Тя, както и дръжката на първата чаша, е изработена от два усу-

4

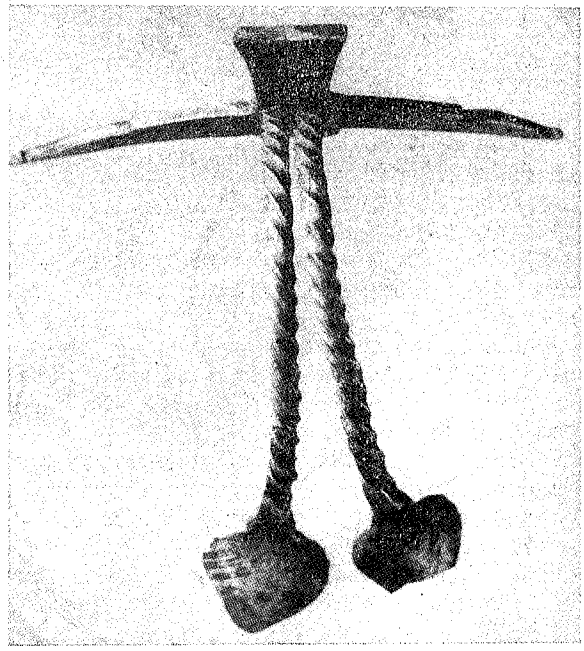

5

● *Обр. 4. Сребърен кантарос от съкровището от с. Якимово III. Fig. 4. Canthare en argent du trésor de Jakimovo III*
● *Обр. 5. Сребърна дръжка от кантарос от съкровището от с. Якимово III. Fig. 5. Anse en argent de canthare du trésor de Jakimovo III*

кани тела. В долната част са запазени сърцевидните пластинки, посредством които тя се е запоявала към тялото на съда. В горната част двата тела на дръжката се доближават и тук чрез запояване е прикрепена пластинка за хващане на съда. Тя има форма на лунен сърп и е дълга 1,8 м. Хордата на полукръга на сърпа е 6 см, а височината на дръжката до нейните припои е 4,5 см, като самите те имат дължина 1,5 см (обр. 5).

Подобни дръжки от две тела са ни известни от кантароси от съкровището в Сънкраени[10], които са датирани към II—I в. пр. н. е., към което време отнасяме и тази дръжка.

Освен сребърните съдове към съкровището спадат и два медни.

7. Първият съд има цилиндрична форма със слабо издаден навън устен ръб. Той е с високо бронзово столче и без дръжка. Под устния ръб има сребърна обкована пластинка, служеща вероятно за украса. Тя е прикрепена чрез 8 нита, представляващи медни пластинки към съда. Съдът има обща височина 7,8 см, диаметър на устието 11,3 см и на дъното 8,3 см (обр. 6). Съдът е слабо повреден, като на три места има дупки.

Подобен съд, обаче бронзов, с две високи дръжки е открит в надгробната могила при с. Брястовец (бивше Караагач), Бургаско. Погребалният инвентар е датиран в I в. на н. е.[11]

Разликата между двата съда — този от Брястовец и от Якимово III, се състои главно в това, че при втория няма дръжки. Може би и Якимовският съд е имал подобни дръжки, които днес липсват. Основание за подобно предположение намираме и в обстоятелството, че в съкровището са намерени две отделни дръжки — едната, която разгледахме, от кантарос, а втората, която ще спомена по-долу, представлява превезло от голям съд. Тези дръжки са намерени без принадлежащите към тях съдове. Следователно не е изключено и нашият съд, подобно на този от Брястовец, да е имал дръжки, които не са запазени.

8. Вторият меден съд представлява цедилка с цилиндрична форма. Тя е силно фрагментирана. Запазени са части от устието, дъното и стените на съда. Устният ръб е слабо издаден. Височината на съда е 7 см, а диаметър при устието 11 см. Дупчиците на цедилката започват на 2,8 см под устния ръб, т. е. те са разположени изцяло в долната му половина. Първият пояс дупчици е подреден в два концентрични кръга, след което следват три реда дупчици във вълнообразни врязани линии. В горния и долния си край линиите завършват със спирали (обр. 7 *а*). Около центъра на дъното следват също дупчици, разположени в два радиални лъча, излизащи от два концентрични кръга дупчици (обр. 7 *б*).

Подобна бронзова цедилка е намерена в могилата при с. Руец (бивше Юруклер), Тър-

говищко, и се отнася към V—IV в. пр. н. е.[12] Украсата тук е само около дъното. Подобна цедилка, обаче сребърна, с по-богата украса, е намерена в могилата „Мушовица“ от некропола при с. Дуванли, Пловдивско,[13] която се датира към VI—V в. пр. н. е. Нашата цедилка отнасяме подобно на всички разгледани вече съдове от съкровището към II—I в. пр. н. е.

9. Към съкровището спада и бронзова дръжка (превезло) за кофа или котел. В двата си края тя завършва с по едно ухо, имащо удължена неправилна форма. Всяко ухо е разчленено в долния си край чрез две дълбоки полукръгли врязвания. Дължината на дръжката е 28 см, а височината 7 см, всяко ухо е дълго 10 см и широко 5 см. Външният диаметър на отвора за прикрепяне на съда към превезлото е 2,3 см, а вътрешният — 1,8 см. Диаметърът на халката за окачване на дръжката е 2,50 см. В единия си край дръжката е оформена като глава на птица. Другият край е отчупен, но сигурно и той е бил оформен по същия начин (обр. 8). Дръжката е била подвижна. Липсва обаче съдът, към който тя е принадлежала. Видяхме по-горе, че това не е единственият случай в съкровището от Якимово III. Споменахме вече, че към него спада сребърна дръжка от кантарос и че липсва съдът, към който тя е принадлежала. Дори на запазения кантарос едната дръжка е отчупена. Не са запазени и дръжките на медния съд, които също са били подвижни, както и превезлото. С това се обяснява, че медният съд е намерен без дръжка, а липсва съдът (кофа или котел), към който е прикачвано превезлото.

Подобни превезла от предримската епоха са открити у нас. Едно подобно, но с по-малки размери е намерено в споменатото погребение от с. Брястовец (бивше Караагач), Бургаско.[14] Бронзовото ведро от могилата „Малтепе“ при с. Мезек, Хасковски окръг, има аналогична дръжка с халка в средата.[15] Различията между него и нашето се състоят в това, че Мезешкото превезло завършва със сферични топчета, а не с израстъци, оформени като глава на патица. Дръжката от Брястовец е оформена в единия си край като глава на куче с отворена пас. Между другото интересно е да се отбележи, че в споменатото погребение от Брястовец е открита и друга бронзова дръжка също без халка, завършваща в двата си края с по една глава на лебед. За разлика от нашата тя е богато украсена с кръстчета и точици и е назъбена.[16]

6

● *Обр. 6. Меден съд от съкровището от с. Якимово III. Fig. 6. Vase en cuivre du trésor de Jakimovo III*

Освен тези сребърни и медни съдове към съкровището спадат две сребърни фалери, които имат кръгла форма.

10. Първата фалера е само със следи от позлата и има диаметър 8 см. Върху нея е изчукан с калъп мъжки бюст, обърнат с лице към зрителя. Рамката около бюста е от два концентрични пръстена от точици, след които следват два концентрични релефни ръба, ограничаващи рамката около бюста, която има ширина 0,05 см. Самият бюст е във висок релеф, височина 6,5 см.

Мъжът е с дълги коси, преметнати през едното рамо и представени чрез успоредно падащи снопчета. Мустаците му са със завити краища. Цялата брада е разчленена с охлювидни завършеци. Прави впечатление, че косите, мустаците и брадата на мъжа са силно стилизирани и предадени с голямо майсторство. Очите са големи, широко отворени, носът е правилен, а устните — дебели. Закръглените форми на лицето придават мекота, съчетана с добродушност на израза. По шията си мъжът има три торкви. Облечен е в хитон. Дрехата е закопчана на едното рамо с аграфа. Гънките оформят триъгълно деколте. Посредством нитове фалерата е била прикрепвана към втори неизвестен предмет (обр. 9 *а*).

11. Докато първата сребърна фалера е само със следи от позлата, то втората е изцяло позлатена. По форма тя е кръгла и напълно прилича на първата. Диаметърът ѝ е 8 см, от което следва, че двете фалери имат абсолютно еднакви размери. За разлика от

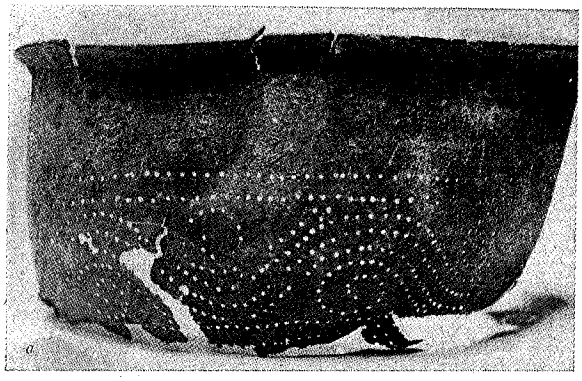

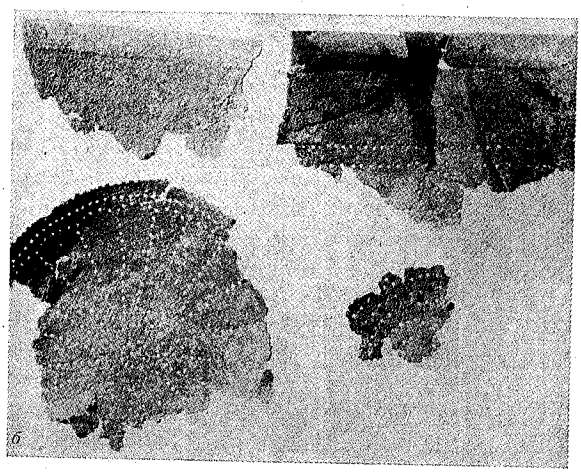

7

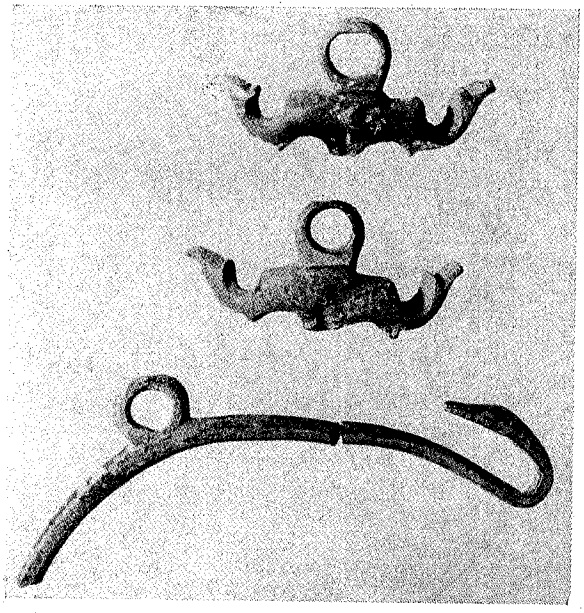

8

първата обаче върху втората е изчукан релефен бюст на жена. Около изображението има плоска рамка, широка 0,05 см. В долната си част тя е украсена с редуващи се и групирани по три напречни линии от изчукани точици. В горната половина украсата на рамката се състои от зигзаговидна линия. Цялата плоскост на кръга е запълнена от високия релеф на женския бюст, обърнат с лице към зрителя. Долната част от фалерата е отчупена.

Косите на жената са разделени и вчесани на път през средата и покриват почти цялото й чело. Встрани те обрамчват лицето и достигат раменете във вид на две едри букли, по една от всяка страна на темето. Тя носи малка кръгла шапчица, украсена с вълнообразна линия. Характерни са отделните части на лицето. Очите например са силно изпъкнали и сплескани встрани, носът е широк и удължен, устните свити, бузите дебели, брадичката отпусната. На шията си тя носи няколко огърлици. Една от тях е от сферични топчета и профилирани пръстени и пада върху гърдите.

Докато при мъжкия бюст ръцете на фигурата не са представени, а са изцяло покрити от дрехата, то тук отляво, под косите и над дрехата се открива ръка, свита до лакъта. Тя държи кантарос пред гърдите си, който прилича на разглеждания по-горе сребърен съд. На лакъта са нанизани три гривни, а пред китката — две. Жената се характеризира с крилата си, разперени над раменете. Ясно е, че се касае за богиня, представена в доста спокойна тържествена поза. Изпълнението на релефното изображение е доста грубо и несръчно (обр. 9 *б*).

Датировката (II—I в. пр. н. е.) на сребърните купи от съкровището от Якимово III ни кара да потърсим мястото и на двете фалери от същото съкровище в предримската епоха, още повече, че от същата епоха са ни известни у нас и други фалери от сребро и злато, например четирите сребърни медальона от Ивайловград (бивше Ортакьой).[17] Приема се, че върху две от тях са изобразени бюстове на гиганти, върху третия — бюст на Херакъл с лента около косата и с лъвска кожа, завързана около шията на възел. Върху чет-

● *Обр. 7. а, б) меден съд-цедилка от съкровището от с. Якимово III. Fig. 7. а, б) passoire en cuivre du trésor de Jakimovo III*

● *Обр. 8. Бронзова дръжка-превезло от съкровището от с. Якимово III. Fig. 8. Anse de chaudron en bronze du trésor de Jakimovo III*

9

• *Обр. 9. а, б) сребърни фалери от съкровището от с. Якимово III. Fig. 9. а, б) phalères en argent du trésor de Jakimovo III*

вътрата фалера е представен бюст на войник с шлем и ризница. Четирите фалери от Ивайловград се характеризират със сравнително хубавата си изработка и са дело на опитен гравьор, който е почти сигурно от гръцки произход или най-малко е работил под прякото влияние на гръцките майстори от епохата на елинизма, като е усвоил напълно техните техника и прийоми. Четирите фалери са дадени от Б. Филов като „сребърни медальони" и са датирани от него твърде общо в епохата на елинизма. Заедно с тях той разглежда и една пета фалера от сребро, където във висок релеф е изработен твърде прецизно бюст на Зевс с дълга къдрава коса, с разголена горна част от тялото, където са добре подчертани гърдите. Фалерата е намерена в Пловдив и е само спомената в един научно-популярен очерк.[18] Тя е датирана заедно с фалерите от Ивайловград към епохата на елинизма. Четирите бюста на божества от споменатите фалери имат общи черти и позволяват да ги обобщим в една стилова група. При всички тях се чувствува влиянието на гръцката торевтика. Прави впечатление високият релеф, в който са изработени те. В това отношение е особено показателна фалерата от Пловдив с бюста на Зевс, при който рамката почти изцяло се изгубва като фон, тъй като изображението излиза силно вън от нея.

Към втората стилова група между споменатите пет фалери спада тази с бюста на войник. Тук сюжетът е различен и третирането му е в известна степен по-друго. Докато останалите бюстове са дадени обърнати напред, към зрителя, то войникът е изобразен в профил надясно. Фигурата е голобрада и майсторът е съсредоточил вниманието си повече върху предаване чертите на лицето с неговите канонизирани и идеализирани форми.

Към първата група от разгледаните фалери, т. е. към тези с бюстове на възрастни божества, отнасяме фалерата от Якимово III, върху която е представен бюст на мъж. Отклонението от останалите паметници от тази група виждаме в това, че при въпросната фалера от Якимово III дрехата на мъжа е закопчана от дясната страна с аграфа, докато при фалерите от Ивайловград и Пловдив бюстовете са полуголи. Въпреки посочените различия стилово паметниците спадат към една и съща група. Поради това приемаме, че и тази фалера от Якимово III е дело ако не на гръцки майстор, то на златар, повлиян силно от гръцкото изкуство.

По-сложен е въпросът с втората фалера от Якимово III, върху която е изобразен бюст на жена. Тук вече нямаме паралели в кръга на гръцкото изкуство. Най-близък до тази фалера е един женски бюст върху друга сребърна фалера с позлата, намерена неизвестно къде в СССР и постъпила през 1894 г. в Ермитажа в Ленинград.[19] Върху нея е изо-

бразена върху висок релеф жена, държаща в ръцете си нар. Тя е също с крила и на пръв поглед може да се интерпретира като Ника, ако не беше държала в ръцете си въпросния атрибут, непознат за тази богиня. Паметникът спада към групата гръко-бактрийски произведения на изкуството. Във връзка с интерпретирането ѝ К. В. Тревер отбелязва правилно, че „атрибутите на античната Ника са строго ограничени — това са или фиалата — чаша за жертвени излияния при по-ранните паметници, или венец с палмово клонче при по-късните". Освен това около челото на тази богиня има лента, която не е характерна за гръцката Ника. Шапчицата на главата ѝ е интерпретирана от К. В. Тревер правилно като полос (вид древногръцка женска шапка), типична за богинята Тюхе, която в редица случаи е представена с такава шапчица и с рог на изобилието в ръка. Тя е интерпретирана като богиня, покровителка на града. Споменатата съветска изследвачка смята, че върху тази фалера е представено божество, получено от синкретизма на Ника и Тюхе. То се среща върху монети от времето на кушанския цар Хувишки, където носи наименованието Хванинда.[20] Паметникът е датиран във II в. пр. н. е.

Освен разгледаната фалера от СССР донякъде аналогично изображение откриваме върху сребърна фалера от Галиче, Врачанско, върху която е изобразен позлатен бюст[21] на жена и която представлява част от споменатата по-горе колективна находка от 13 подобни фалери, върху една от които е представен конник. Изображението на женския бюст е донякъде аналогично с нашето. Представена е отново жена с дълги коси, вчесани в две плитки, стигащи до раменете, като шията ѝ е украсена с 8 торкви, а горната част от ръцете с по 5 гривни. Основната разлика между изображението от Галиче и това върху фалерата от Якимово III е преди всичко в това, че от двете страни на раменете на богинята от Галиче е представена по една птица (гълъб?), като самата богиня е без крила, без шапка и долната част от ръцете не е представена. Липсва и кантаросът, който тя държи върху фалерата от Якимово III.

Кацаров интерпретира този тип като изображение на сарматската Велика богиня с птици, като датира изображението от II—I в. пр. н. е., към което време отнасяме и фалерата от Якимово III. Според него подобно изображение е намерено и върху една патера от Петроса в Румъния.[22]

Между фалерата от Галиче и разглежданата тук от съкровището от Якимово III съществуват различия и това не ни позволява да сме сигурни, че и върху двата паметника е изобразена една и съща богиня. Това дори ни се струва малко вероятно. По-големи са аналогиите между изображението върху новооткритата фалера и тази от Ермитажа. Между тях съществува съществена разлика, състояща се в това, че в ръката си нашата богиня държи кантарос, а не нар. При тази богиня имаме следователно работа с бюст на Ника. Кантаросът при нея е рядък атрибут и се явява само върху вази в гръцкото изкуство. Там тя е изобразявана като прислужничка по време на пиршества на боговете. Може би и тук имаме работа със същото, само че един иконографски тип, познат от гръцката вазова живопис, е пренесен тук върху торевтиката. Нямаме следователно основание при нашата фалера да говорим за синкретизъм на Ника с Тюхе и за евентуално превръщане на богинята в Хванинда. Въпреки това ясно личи влиянието на гръко-бактрийския паметник. Приликата между фалерата от сребърното съкровище от Якимово III и тази, разгледана от К. В. Тревер, е така голяма, че приемаме, че нашата е силно повлияна от гръко-бактрийската и е създадена сигурно също през II в. пр. н. е. В случая иконографските различия между двете фалери се дължат на това, че при тези от Якимово III майсторът бил силно повлиян и от гръцката религия и е представил Ника като прислужничка на боговете.[23]

Тук трябва да отбележим, че в един гроб от елинистическата епоха от Одесос е намерена златна обица с изображение на богинята Ника. Този паметник говори красноречиво за разпространението на култа на тази богиня в нашите земи.[24]

Към съкровището от Якимово III спадат и няколко накита: меден пръстен, две сребърни гривни и една сребърна пластинка във форма на пеперуда.

12. Меденият пръстен е с елипсовидна форма с диаметри 3 х 2 см. Щитът му е слабо разширен в сравнение с халката. Халката е без украшения и е ограничена от двете си страни с два околовръстни успоредни ръба, които подчертават по-добре нейните очертания. Щитът е също без никаква украса (обр. 10*а*).

13 и 14. Твърде интересни са двете сребърни гривни, изработени от пластинка, навита три пъти. В двата си края те имат 4

навивки, които завършват със змийски глави, очите на които са предадени с две кръгчета, зад които има четири удължени вдлъбнатини и две кръгчета. Главата на змията е отделена чрез дълбоко врязване на три пръстена от останалата част на гривната, която е украсена на седем места с по три и четири дълбоко врязани пръстена. Гривните имат еднакви размери — диаметър 8 см и обща дебелина 1,8 см (обр. 10 *б*, 11 *а*, *б*).

У нас са известни малко гривни, навити по този начин и с украса от змийски глави. Подобна сребърна гривна, спирално навита, крайщата на която завършват със змийски глави, е намерена в с. Малък Поровец, Разградско,[25] и се датира към V—IV в. пр. н. е. Аналогични сребърни гривни са открити в южните области на днешна Румъния и Унгария и по-точно в Сливинц в окръг Шибиу и Таленти де Мунти, окръг Прахова.[26] Те са с по 4 до 5 спирали и са датирани във II—I в. пр. н. е., когато отнасяме и нашите гривни от Якимово III. Твърде близка аналогия представлява и бронзовата гривна с 10 спирали от с. Алекария, Бургаско.[27] Горният ѝ край завършва със змийска глава. Тази гривна се отнася към V—IV в. пр. н. е. Заедно с това трябва да спомена, че са известни и друг вид гривни, завършващи със змийски глави — отворените без спирали. Такава е например гривната от Кукова могила от некропола при Дуванли, Пловдивско, която е масивна и отворена.[28] Освен това външният ѝ ръб е украсен богато с точици и пъпчици. В Кукува могила са намерени две гривни, които са златни. В същата могила е открит и златен пръстен с елипсовиден щит и без украса.[29] Той донякъде е сходен с този от съкровището от Якимово III. Две бронзови гривни без спирали, отворени, завършващи със змийски глави, са открити в некропола в Аполония,[30] които се отнасят към III в. пр. н. е.

Гривните, крайщата на които завършват със змийски глави, са доста характерни за тракийските накити през предримската епоха.

15. Последният предмет от съкровището от Якимово III е малка сребърна пластинка във форма на пеперуда. Ширината ѝ е 2,7 см, височината 1,1 до 1,2 см и дебелината 0,1 см. Характерно за тази пластинка е нейната форма. В средата отгоре тя има дълбоко врязване, което я разделя на две симетрични половини. В долния край симетрично на него съответствува издаване (обр. 1).

Трудно може да се каже нещо за предназначението на пластинката. Вероятно това е

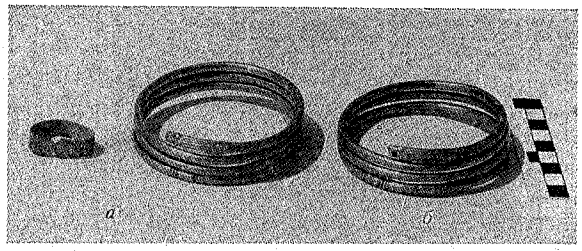

10

● *Обр. 10. а, б) меден пръстен и две сребърни гривни от съкровището от с. Якимово III. Fig. 10. а, б) bague en cuivre et deux bracelets en argent du trésor de Jakimovo III*

било апликация, прилепвана като украса към някакъв предмет. По пластинката обаче липсват дупчици или следи от гвоздеи за нейното прикрепване. Засега не ни е известна подобна пластинка, поради което не можем да кажем нещо за предназначението ѝ и за нейната датировка.

Личи ясно, че съкровището от Якимово III е сборно в смисъл, че се състои от предмети с различна форма и предназначение. Между тях преобладават съдове — 4 купи, 1 кантарос, цилиндричен съд с поставка и цедилка, дръжка от втори кантарос и превезло. Втората група предмети са двете фалери, трите накита и пеперудообразната пластинка.

Не можем със сигурност да твърдим дали съкровището се е състояло само от тези предмети и дали към него не са спадали и други, които по една или друга причина не бяха намерени.

Вероятно съкровището е принадлежало на богат тракиец, живял към края на I в. пр. н. е. или малко по-късно. При някакво бедствие, нападение на неприятел или пък при война той е укрил богатството си в земята.

Засега датировката на съкровището е твърде обща. Като terminus ante quem поставяме предметите, имащи своите аналогии в инвентара от погребението от Брястовец, Бургаско, което се датира към I в. пр. н. е. Не е изключено то да е заровено по това време, когато, както е известно, римските легиони проникват в нашите земи, установяват се по бреговете на Дунава и в по-късно създадената провинция Мизия. Проникването на римляните в нашите земи не е станало спокойно. Напротив, местното население от тракийски произход оказва съпротива на нашественика. Именно в това време, характеризиращо се с борби и сражения и изпълнено с несигурност за утрешния ден, е било заровено съкровището.

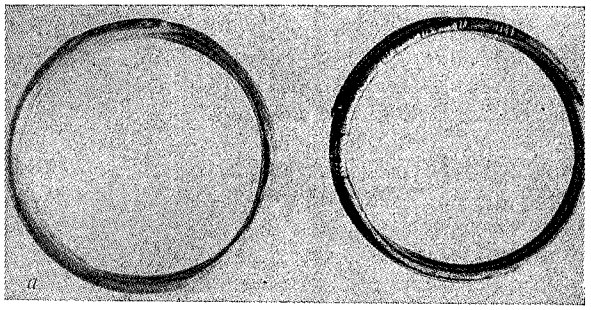

11

● *Обр. 11. а, б) сребърни гривни и детайли от тях от съкровището от с. Якимово III. Fig. 11. a, б) bracelets en argent et détails du trésor de Jakimovo III*

Сложен е въпросът и за определяне на terminus post quem за съкровището от Якимово III. То е започнало да бъде събирано сигурно през епохата на елинизма, може би към II в. пр. н. е. или малко по-късно. Към това време се отнасят четирите купи и двете фалери, датирани доста точно въз основа на посочените паралели. Едновременно с това искаме да обърнем внимание, че елинистическата епоха в нашите земи се характеризира с разцвет на материалната култура и с натрупване на скъпоценни предмети в ръцете на отделни знатни траки. Прави впечатление, че в съкровището преобладават сребърните предмети, които тежат общо 1,360 кг.

Трудно е да се каже къде са работени предметите от съкровището. Известни данни според нас имаме само за някои от тях. Такъв е например случаят с купата с изображение на конник, за която смятаме, че е произведение на местен тракийски майстор. Известно е, че у траките конят е бил много почитан. От друга страна, аналогичните паметници от Галиче и гр. Марица говорят, че изображението на конник е известно в нашите земи още от предримската епоха. Тези изображения са донякъде сходни с конника върху купата от сребърното съкровище от Якимово III, особено в композиционно отношение — и в трите конникът е въоръжен, но не е представено животното, което той евентуално напада по време на лов. Известни са у нас и други паметници, при които този сюжет е вече усложнен, като е предадена цялата ловна сцена. Такива изображения са известни от съкровището от Летница. Още в предримската епоха у нас може да се говори следователно за една сюжетна композиция — въоръжен конник, предаден или по време на лов или без животни. Върху сребърната купа от съкровището от Якимово III имаме изображение с втората сюжетна композиция. Конникът е само с меч, докато при пластинката от гр. Марица, която спада към същата група, той е с копие. Наистина при нашето изображение имаме повреда и точно средната част от тялото на коня и на човека липсва. Ако приемем обаче, че именно тук е било изобразено копието, то то би било твърде късо, тъй като в запазената част липсват всякакви следи от него. Следователно не смятаме, че конникът върху купата от Якимово III е бил с копие. Той е бил обут с ниски ловни обувки (цървули?) и с навои. Тук имаме типично тракийско облекло, което също ни дава основание да смятаме, че изо-

бражението върху тази купа е работено в нашите земи.

При този конник, който причисляваме не без основание към произведенията на тракийското изкуство, откриваме известни, макар и далечни аналогии с гръко-бактрийски паметници, особено с конника върху сребърната чаша от с. Вереино, Пермска област, където конникът е с меч върху детайлно предадено седло. Тук обаче той е въоръжен и с лък, а пред него е представено животно, по което той стреля. Двата паметника датираме по едно и също време. Аналогиите между тях са главно в композиционно отношение. Тези аналогии не ни позволяват да говорим, че купата от Якимово III с изображение на конник е била повлияна от гръко-бактрийското изкуство. Наклонни сме да приемем, че тук имаме работа с произведения на местен тракийски майстор.

Във връзка с този паметник възниква и въпросът, дали тук е представен конник-ловец (без обаче да са изобразени животни) или имаме работа с образ на конник въобще, може би някакво тракийско местно божество, свързано с коневъдството на траките. Последното ми се струва по-приемливо. В този тракийски бог-конник се крие може би някаква праформа на иконографския тип на известния Тракийски херос, разпространен широко в религията на траките през римската епоха. Известно е, че като Херос Карабазмос той е установен в нашите земи още към края на елинизма в Одесос.[31]

Вторият предмет, за който приемаме, че е работен може би в нашите земи, е фалерата с изображение на бюст на Ника. Тук аналогията с гръко-бактрийските паметници е поголяма и ние вече я отбелязахме. Наистина има известни различия между нашата фалера и тази, съхранявана в Ермитажа в Ленинград, която се състои в това, че докато върху нашия паметник е представена Ника, то при фалерата от СССР имаме работа с образа на Хванинда. Нашият паметник се доближава и до гръцките, особено до някои изображения върху вази. Поради това нямаме сигурни данни дали фалерата е работена у нас или в Гърция и приемаме и двете възможности.

При другата фалера от Якимово III с изображение на бюст на мъж влиянието на гръцкото изкуство е също много силно. Тук мъжът е с торква, едно обстоятелство, което може би говори, че то е работено като вариант от гръцки иконографски тип.

Сигурно местно производство са и сребърните гривни със змийски глави, паралели на които посочихме по-горе.

Трудно може да се каже къде точно са работени паметниците, които според нас могат да се свържат с тракийски майстори. Във връзка с няколко накита, открити в един гроб в Монтана (дн. Михайловград) преди години, изказах предположението за наличието на „златарска промишленост" в Северна България, като имах пред вид по-точно нейната северозападна част.[32] Някои от предметите от съкровището от Якимово III са произведения може би на златар, ателието на който се е намирало в същия район. За това говорят и накитите от с. Арчар, Видинско, макар че те са от началото на римската епоха.[33] Не е изключено златарското ателие в Северозападна България да е имало свои предшественици през елинистическата епоха.

Остава да се спрем на въпроса за контактите между гръко-бактрийските и тракийските паметници. Засега можем да го разгледаме в най-общи линии, само да го поставим, тъй като липсва достатъчен фактически материал. Освен при отделни предмети от съкровището от Якимово III у нас няма други паметници, които да говорят за връзки между гръко-бактрийското и тракийското изкуства. Преди повече от 30 години К. В. Тревер направи задълбочено изследване на гръко-бактрийските паметници, като събра изобилен археологически материал от СССР. Тя изтъква съвсем правилно, че едва през II в. пр. н. е. започва процес на „преплитане и сливане на местната култура с културата на Гърция..., започва да преобладава хибридният характер на паметниците на изкуството, при което съчетанието на различни културни явления не се изявява в чисто външни еклектически образи, а почти всякога се отличава с вътрешна оправданост"[34]. Струва ни се, че именно подобен хибрид е оказал влияние на нашия торевт при изработване на сребърната фалера с изображение на Ника и много по-малко при конника върху сребърната купа. Видно е, че съкровището от Якимово III поставя пред българската археология интересни въпроси, които не могат да бъдат решени изцяло. Много от засегнатите проблеми чакат своето решение в бъдеще при натрупване на повече археологически материал. От друга страна, трябва да се има пред вид, че съкровището е намерено случайно, и то в район,

сравнително малко проучен в археологическо отношение. Новооткритото тракийско сребърно съкровище от Якимово III, Михайловградско, хвърли нова светлина върху историята на българските земи в предримската епоха. То допълва значително нашите познания за материалната култура и изкуството на траките през античността.

[1] Съкровището е намерено случайно при изкопна работа с машина за прокарване на канал и е прибрано от Венелин Йосифов Медаров от с. Якимово III. Днес то се съхранява в Историческия музей — Михайловград. На мястото на намирането личат фрагменти от антична керамика, които говорят, че тук се е намирало древно селище. Наоколо не личат тракийски надгробни могили. През 1972 г. на това място са правени археологически разкопки от уредника на Историческия музей — Михайловград — др. Г. Александров, при които е намерена малка пластинка, отчупена от един от сребърните съдове, повреден от мащината.

[2] Ив. Венедиков. Две съкровища от елинистичната епоха в Тракия. — Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, стр. 355—358, обр. 1—3; Ив. Велков, Хр. М. Данов. Новооткрити старини. — ИАИ XII, 1938, стр. 442—444, обр. 238.

[3] Ив. Венедиков. Цит. съч., стр. 358—362, обр. 4—6; Х. и К. Шкорпил. Находки от сребърни тасове до гара Синдел. — ИВАД, V, 1911, стр. 24; Б. Филов. Новооткрити старини. — ИАД, II, 1911—12, стр. 281.

[4] D. Popescu. Le trésor dace de Sincraeni. — Dacia, N. S. III, 1958, стр. 154—164, обр. 1—6: G. W. A. Richter. Catalogue of Greek and Romain Antiquites in the Dumbarton Oaks Collection. Cambridge, 1956, стр. 46, No. 29—30, табл. XIX c, d.

[5] Т. Герасимов. Златна апликация с изображение на Тракийския бог-конник. — ИАИ, XV, 1946, стр. 186.

[6] К. В. Тревер. Памятники греко-бактрийского искусства. М. — Л., 1941, стр. 87—90, обр. 23—24.

[7] Ив. Венедиков и П. Павлов. Новооткрито тракийско съкровище от Летница. — Изкуство, 1963, кн. 9, стр. 22—25.

[8] Б. Филов, Ив. Велков. Новооткрити старини. — ИАД, VII, 1919—20, стр. 147—148; Г. И. Кацаров. България в древността. С., 1926, стр. 22, обр. 20.

[9] D. Popescu. Op. cit., 164—177, fig. 11—16, 19—20.

[10] Пак там, стр. 164—177, фиг. 11—16, 19—20.

[11] Ив. Велков. Нови могилни находки. — ИАИ, V, 1928—1929, стр. 23, обр. 15.

[12] Пак там, стр. 29, обр. 32.

[12] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, стр. 133, обр. 157.

[14] Ив. Велков. Цит. съч., стр. 23, обр. 31.

[15] Б. Филов. Куполни гробници при Мезек. — ИАИ, XI, св. 1, 1937, стр. 63, обр. 63.

[16] Ив. Велков. Цит. съч., стр. 23, обр. 20.

[17] B. Filov. L'art antique en Bulgarie. S. 1925, p. 33, fig. 24.

[18] Ibidem, p. 33, fig. 25.

[19] К. В. Тревер. Цит. съч., стр. 64—67, табл. 13.

[20] Пак там, стр. 65.

[21] Б. Филов, Ив. Велков. Цит. съч., стр. 147, обр. 106; Г. И. Кацаров. Цит. съч., стр. 44, обр. 19.

[22] Съкр вището се датира в IV в. н. е. Вж. E. Vulpe. Der Schatz von Pietroasa. Buc. 1967.

[23] Bernert. Nike. — RE, XVII, 1. Stuttgart, 1936, k. 293; Roscher. ML. III, I, Leipzig, 1896—8, k. 330.

[24] О. Савова. Две гробни находки във Варна от елинистическата епоха. — Музеи и паметници на културата, 1971, кн. 3, стр. 4—11, обр. 6—11.

[25] В. Миков. Археологически вести. — ИАИ, XXI, 1957, с. 299, обр. 7.

[26] K. Horedt. Kleine dakische Silberfunde. — Dacia, XI-XII, 1948, p. 266—267, fig. 2, 3.

[27] Р. Попов. Археологически вести. — ИАИ, VII, 1932—1933, с. 353—354, обр. 103 А-Б.

[28] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий от Пловдивско. С., 1934, стр. 45, обр. 51,2.

[29] Пак там, стр. 45, обр. 53,2.

[30] Я. Младенова. Накитите от некропола при Аполония. — Сб. Аполония, 1963, с. 299, № 949, 950, обр. 106.

[31] Г. Тончева. Об иконографии и характере факийского Хероса из Одессоса. — Acta antiqua Philippolitana, II, 1963, стр. 71—79, обр. 1—4.

[32] Ат. Милчев, Д. Пеков. Новооткрити находки от Михайловград. — Археология, VI, 1965, стр. 48.

[33] Б. Филов. Римското съкровище от Николаево. — ИАД, IV, 1914, С., 1915, стр. 33, обр. 8 и стр. 39, обр. 13.

[34] К. В. Тревер. Цит. съч., стр. 42.

Trésor thrace en argent nouvellement découvert dans le village Jakimovo III, dép. de Mihajlovgrad

AT. MILČEV

(Résumé)

L'article porte sur le trésor en argent nouvellement découvert d'une manière fortuite à Jakimovo III (dép. de Mihajlovgrad) en avril 1972 au cours de travaux de déblai au lieudit „Livageto".

Cette trouvaille comprend 5 vases en argent (4 coupes en forme de cône tronqué inversé et un canthare), 2 anses de vases, 2 vases en cuivre, 2 phalères en argent, 3 parures (2 bracelets en argent et une bague en cuivre), ainsi qu'une lamelle en argent — au total 15 pièces, dont 10 en argent (fig. 1).

De ces quatre coupes (fig. 2 *a*, *б*, *в*, 3 *a*, *б*) l'une d'entre elles retient tout particulièrement l'attention. Elle porte la figur dorée en relief d'un cavalier qui présente de fortes analogies avec la figure de l'une des

phalères du village Galiče (dép. de Vraca) et avec celle d'une lamelle de la ville Marica et d'une coupe du village Vereino (région de Perm, URSS). Le canthare en argent de Jakimovo (fig. 4) a des parallèles précis avec plusieurs pièces du trésor de Sîncrăeni — Roumanie.

L'une des anses de vases est en argent et appartient à un canthare. La seconde anse est en bronze et faisait partie d'un chaudron (fig. 5 et 8).

Le premier vase en cuivre affecte une forme cylindrique. Il est muni d'un petit pied haut en bronze (fig. 6), la seconde pièce est une passoire cylindrique (fig. 7 *а, б*). Ces objets ont des parallèles en Bulgarie.

Les deux phalères du trésor ont fait l'objet d'un examen attentif. La première d'entre elles porte l'image d'un buste d'homme. Cette représentation est semblable à celles des phalères d'Ivailovgrad et de Plovdiv. Selon l'auteur, cette pièce est de la main d'un artiste grec. La seconde phalère en argent doré (fig. 9) porte la figure d'une déesse ailée tenant à la main un canthare. C'est à son avis Nikê, la servante des dieux aux festins. Elle accuse des analogies avec un monument gréco-bactrien sur lequel figure la déesse locale Hvaninda qui marque un syncrétisme entre Nikê, Tuhé et les divinités orientales, mais se distingue des représentations de la pièce de Jakimovo par la grenade que la déesse tient à la main au lieu du canthare. Une phalère semblable est connue de Galiče, mais sur celle-ci la déesse n'est pas ailée. Elle est flanquée des deux côtés par des oiseaux.

Les deux bracelets en argent et une bague en cuivre retiennent son attention (fig. 10 *а, б*, 11 *а, б*). Les bracelets portent aux deux bouts des têtes de serpents (fig. 11 *а, б*). Ce trésor comprend aussi une lamelle en argent qui affecte la forme d'un papillon.

L'auteur examine ensuite certaines questions en relation avec le lieu où ce trésor aurait été exécuté parmi lesquelles: l'apparition d'une forme originelle du type iconographique de l'Heros thrace répandue en Bulgarie du Nord-Ouest à l'époque pré-romaine. A son avis quelques-uns des objets de ce trésor sont dus à des orfèvres thraces dont les ateliers devaient se trouver éventuellement dans les environs de Ratiaria. La phalère avec la représentation d'homme aurait été exécutée en Grèce, alors que d'autres ont des traits communs avec les monuments gréco-bactriens, comme c'est le cas de la coupe avec la figure d'un cavalier et la phalère avec le buste de femme.

Il apparait que ce trésor est une réunion d'objets à juger de leur caractère; sur la base de particularités de style et des analogies mentionnées il doit être daté du IIe s. av. n. è.

Ce trésor met sous une nouvelle lumière le développement de la civilistion matérielle et l'art des Thraces anciens, ainsi que leurs relations avec l'Hellade et les terres où les monuments gréco-bactriens avaient connu une large diffusion.

Типология и хронология на ранновизантийските амфори (IV—VI в.)

ГЕОРГИ КЪЗМАНОВ

Настоящата статия представлява опит за класификация на ранновизантийските амфори и за определяне на хронологическите рамки, в които е съществувал всеки от разгледаните типове. Изучаването на ранновизантийската амфорна тара доскоро заемаше незначително място в археологическите изследвания. В началото на нашия век Ф. Каброл посвети на тази керамична група обширна статия в енциклопедичния си труд „Речник на християнската археология и литургия“[1]. Научният интерес на автора е бил насочен преди всичко към знаците и надписите по амфорите и поради това въпросът за амфорните форми и тяхната класификация не е засегнат.

Отделни амфори от ранновизантийския период са били публикувани от Карл Кауфман[2], а по-късно и от някои археолози от Румъния[3] и СССР[4]. Керамичният материал е получил правилна интерпретация, но е останал неизползуван за по-обобщена класификация. А. Л. Якобсон за пръв път поставя въпроса за типологията и хронологията на средновековните амфори от посочената територия.[5] В 1954 г. бе издаден първият том с резултатите от археологическите изследвания на Истрия (Румъния), в който Е. Кондураки е публикувал отделна статия за ранновизантийската керамика, открита в горните пластове на Истрия.[6] През 1959 г. Х. Робинсон публикува керамиката от римския период от Атинската агора.[7] Неговият труд има особено значение за изучаване на ранновизантийските амфори. За първи път влиза в научно обръщение голямо количество амфори от

IV—VI в., открити in situ на ограничена територия. Прецизното описание на керамичния материал, стратиграфските наблюдения и точните датировки дават възможност трудът на Робинсон да бъде използуван за по-обобщени изследвания. Частично е разгледан ранновизантийският амфорен материал в неотдавна публикуваната статия на Й. Чангова.[8]

Важно значение за изясняване на въпроса за производството на амфори в IV—VI в. има трудът на И. Б. Зеест „Керамичната тара на Боспор".[9] Използувайки петрографски анализи на глината, от която са били изработвани боспорските амфори, Зеест е успяла да определи някои керамични центрове.[10] Резултати от такива анализи са използувани и от С. А. Плетньова в труда ѝ върху керамиката от Таманското градище.[11]

В 1967 г. Б. Бьотгер публикува керамиката от разкопките на кастела Ятрус (с. Кривина, Русенско),[12] като обръща особено внимание на амфорните групи. Прецизната работа на терена е позволила на автора да датира много точно керамичния материал.

Наскоро бе публикуван ранновизантийският амфорен материал от дългогодишните археологически разкопки на Херсонес.[13] Много от съдовете произлизат от затворени комплекси, които съдържат монети; други са открити в грънчарски пещи. Това позволява да се направят корекции в датировката на някои типове и да се определи центърът на производство на част от тях.

В последните години изучаването на ранновизантийските амфори се разпространява и върху керамиката, открита при подводни археологически проучвания. Много ценен амфорен материал е намерен при изследването на турското крайбрежие на Средиземно море, където Дж. Бас е открил потънал кораб, който транспортирал амфори. Те са датирани с монети от 620—625 г.[14]

Прегледът на археологическата литература, посветена на ранновизантийската амфорна тара, показва, че изучаването на тази керамика се намира в своя начален стадий. Авторите се ограничават с интерпретация на материал от отделни райони. Все още не е съставена обща типология на ранновизантийските амфори. Не е изработен единен принцип за описание на съдовете, поради което работата по първичната им класификация е значително затруднена.

Въпреки че все още са недостатъчно изучени, ранновизантийските амфори в последно време все по-често привличат вниманието на специалистите, които се занимават с периода IV—VI в., и се използуват за изясняване на различни проблеми: за уточняване на хронологията на археологически култури, съществували в периферията на Византия,[15] като доказателство за икономическите връзки между отделни области на империята;[16] за характеризиране на керамичното производство в ранновизантийската епоха.[17]

* * *

При съставяне на настоящата типология е използуван публикуван амфорен материал от Гърция (Атина), България, Румъния (Истрия, Сучидава, Диногеция), СССР (Крим), Турция (Халикарнас), Египет и Израел. Разгледаните амфори са групирани в двадесет типа.

Тип I (обр. 1_I). Характеризира се с големия размер на съдовете. Корпусът им е цилиндричен, понякога удължен яйцевиден, с широки хоризонтални бразди по външната повърхност. Гърлото е широко, със заоблен отгоре изпъкнал навън ръб на устието. Дръжките са увиснали към плещите, с плоско елипсовидно напречно сечение, с едно надлъжно ребро по външната им повърхност. Дъното е заоблено, с малък конусовиден издатък в центъра. Цветът на съда е розов или светлооранжев. Височината на амфорите е между 90—108 см с максимален външен диаметър на корпуса между 30—40 см. Опорни точки за датировката на тип I ни дават три амфори от Мирмекий[18] и Харакс[19]. Те са от началото на IV в. Едната от тях е била употребена като погребална урна и е открита в гроб заедно с монети на Рискупорид VII (320—325.).[20] Засега няма данни за съществуването на този тип след средата на IV в. Той е бил разпространен в района на Северното Черноморие. Една амфора от тип I е открита в залива на Аполония (дн. Созопол).[21] Големите размери на тези амфори и формата на дъната им са белези на още жива късноримска традиция.

Тип II (обр. 1_{II}). Корпусът на тези амфори е яйцевиден, разширен в долната си част, с хоризонтални бразди по външната повърхност. Гърлото е разширено в долната си част, с хоризонтални бразди по външната повърхност, с удебелен, заоблен отгоре, изпъкнал навън ръб на устието. Дръжките са сложно профилирани. Дъното е заоблено, с конусовиден издатък в центъра. Цветът на съда е розов или светлокафяв. Височината на тези амфори е между 97—108 см, а максималният

диаметър на корпуса между 48—50 см. Тип II е точно датиран по местоположението на амфори с културен пласт от началото на IV в. Но времето на масовото производство и разпространение на този тип е в първите векове на н. е.[22] Той престава да съществува към средата на IV в. Амфори от тип II са известни от района на Северното Черноморие (Олвия[23] и Танаис[24]) и днешна Добруджа (Истрия[25]). Фрагменти от такива амфори са открити при разкопките на кастела Ятрус (с. Кривина, Русенско).[26]

Тип III (обр. 1_{III}). Амфорите са с яйцевиден корпус, разширен в долната си част, с отделни плитки бразди по външната повърхност. Гърлото е широко, скъсено, със заоблен отгоре, изпъкнал навън устиен ръб. Дръжките са малки, дълговидни, с елипсовидно напречно сечение. Дъното е заоблено, с малък конусовиден издатък в центъра. Цветът на съда е червеникавокафяв. Глината съдържа слюдени частици. Тя е близка по качество с глината на т. нар. „самоски" амфори. Според В. Грейс нейните находища са били в околностите на Атина.[27] Височината на амфорите е между 60—70 см, с максимален диаметър на корпуса 28—33 см. Тип III е бил произвеждан още в началото на IV в. Една амфора от Херсонес е била открита заедно с монети на наследниците на Константин I.[28]

Друг съд от този тип е бил използуван за погребална урна в началото на IV в.[29]

Амфори от тип III са известни от Атина[30], Северното Черноморие (Херсонес, Инкерман) и Североизточна България (Силистра, Варна).[31]

Тип IV (обр. 1_{IV}). Амфорите са с яйцевиден корпус, разширен в долната си част. Гърлото е тясно и гладко, раздуто в мястото на съединяването му с дръжките. Те са гладки, с елипсовидно напречно сечение. Дъното е заоблено, с цилиндрично столче, с малък издатък в центъра. Такава форма на дъното е подобна на дъната на книдските елинистически амфори.[32] Височината на амфорите е между 40—46 см, с максимален диаметър на корпуса 23—24 см.

Тип IV се датира в IV в. до началото на V в. според стратиграфските наблюдения на Х. Робинсон при разкопките на Атинската агора.[33] Засега той е известен само в Гърция (Атина).

Тип V (обр. 1_V). Амфорите са с цилиндричен корпус, с хоризонтални бразди по външната повърхност. Гърлото е съвсем късо, широко, с изпъкнал навън ръб на устието. Малките дръжки „уши" са с елипсовидно напречно сечение и канелюр по външната повърхност. Дъното завършва с дълго тясно краче. Съдовете са тъмночервени. Височината им е между 50—68 см, с максимален диаметър на корпуса 18—24 см. Една амфора от Атинската агора ориентира за датировката на този тип от началото на IV в. Засега са известни само два съда с такава рядко срещана форма — от Атина[34] и от Созопол[35].

Тип VI (обр. 1_{VI}). Характерен е овалният корпус на съдовете. По плещите и по долната му част са нанесени врязани, успоредни помежду си хоризонтални линии, подобни на гребенчат орнамент. Средната част на корпуса е понякога с гладка повърхност и в тази зона е нанесен орнамент с червена боя във вид на спирали и хоризонтални линии,[36] а в други случаи тази зона е запълнена с широки хоризонтални бразди.[37] Гърлото е широко, късо, с изпъкнал навън заоблен устиен ръб. Малките дръжки „уши" са с кръгло напречно сечение, с надлъжен канелюр по външната повърхност. Дъното е заоблено. Съдовете са светлорозови с жълтеникав оттенък. Височината на амфорите е между 41—45 см, с максимален диаметър на корпуса 35—37 см. Датировката на този тип е твърде широка. Почти идентични помежду си амфори от Атинската агора са датирани според намирането им в разновременни културни пластове, в III в.[38] и в началото на VI в.[39] Амфори от тип VI от Палестина са открити заедно с монети на Александър Север (222—235 г.),[40] а в Истрия те са датирани по условията на намирането им в културен пласт от края на VI в.[41] По такъв начин се установява, че производството им е започнало още в началото на III в. и е продължило без всякакви изменения на формата и размерите на съдовете до края на VI в. Амфори от тип VI са известни от Гърция (Атина), Израел (крайбрежието на Червено море), Румъния (Истрия) и България (нос Калиакра).[42]

Тип VII (обр. 1_{VII}). Плоскодънни амфори с високо, тясно гърло с хоризонтални бразди по външната му повърхност, с вертикален лентовиден устиен ръб. Дръжките им са масивни, с кръгло напречно сечение. Те са вертикално издигнати от плещите, с рязка извивка към гърлото на нивото на устийния ръб. Корпусът е гладък. Съдовете имат червен цвят. Височината на амфорите е между 57—61 см, с максимален диаметър на корпуса 22—23 см. Този тип само условно може да бъде определен като ранновизантийски. Той

е бил разпространен в III в. в района на Атина[43], където е бил в употреба до началото на V в.[44] В отдалечени от центъра на империята райони (Тиритака) такива амфори са били използувани до края на III в.[45]

Тип VIII (обр. 1$_{VIII}$). В него се включват т. нар. „самоски" амфори.[46] Корпусът им е вретеновиден, с хоризонтални широки бразди по външната повърхност. Гърлото им е много тънко и късо, разширено към плещите. Дръжките са плоски, S-овидни, закрепени на гърлото. Дъното е заострено, завършващо с малко конично краче. Глината им е характерна с тухленочервения си цвят. В нея се съдържат слюдени частици. Височината на амфорите е 52—56 см с максимален диаметър на корпуса 15—21 см. В IV в. този тип е бил вече произвеждан. От това време датират „самоски" амфори от Инкерман[47], Тиритака[48], Херсонес[49] и Атина[50]. Х. Робинсон отнася някои съдове от този тип, открити при разкопките на атинската агора, в V в.[51] и дори в края на VI в.[52] Трябва да се отбележи, че тези амфори продължават по-ранна традиция — от III в., — когато са били произвеждани кани от подобен тип.[53]

Тип IX (обр. 1$_{IX}$). Остродънни амфори с крушовиден гладък корпус. Гърлото им е високо и гладко с двойно изпъкнал устиен ръб. Дръжките са поставени почти хоризонтално на плещите и са с елипсовидно напречно сечение, с надлъжен канелюр по външната повърхност. Глината е бледооранжева. Височината на амфорите е между 70—90 см, с максимален диаметър на корпуса 20—30 см, височината на гърлото достига 12 см. В Херсонес амфора от този тип е открита в затворен комплекс заедно с монети от края на V в.,[54] но съществуват сигурни данни за употребата на такива съдове и в VI в.[55]

Тип X (обр. 1$_{X}$). Остродънни амфори с крушовиден корпус, с хоризонтални бразди по външната му повърхност. Гърлото е разширено към плещите, с набраздена външна повърхност, с изпъкнал навън ръб на устието. Дръжките са дъговидни, с надлъжен канелюр, с елипсовидно напречно сечение. Височината на амфорите е между 68—73 см, с максимален диаметър на корпуса 25 см. Два съда от този тип са открити в Херсонес в помещение на жилищна сграда заедно с монети от Зенон и Анастасий I,[56] което дава основание да датираме типа в V в.

Тип XI (обр. 1$_{XI}$). Остродънни амфори с конусовиден, почти винаги гладък корпус със стесняване в средната му зона. Гърлото е късо, гладко, със слабо изразен устиен ръб. Дръжките са дъговидни, закрепени високо за гърлото, с един или два надлъжни канелюра по външната повърхност, с плоско елипсовидно напречно сечение. Глината им е червена или червеникавокафява, съдържаща примеси от пясък и пироксен. Размерите на амфорите варират в широки граници: височина между 45—96 см, а максималният им диаметър — между 20—30 см. Новите данни от проучванията на ранносредновековната керамика от Херсонес допринасят за разграничаване на два варианта на тип XI: ранен (от края на III до V в.) и късен (от VI до началото на VII в.).[57] Докато съдовете от IV—V в. са високи до 80 см, с гладък корпус, с оранжев до тъмночервен цвят на глината, то в VI — началото на VII в. те достигат едва 65—70 см височина. По външната им повърхност се нанасят безредно бразди, а оцветяването им е неравномерно — от розово до жълточервено.

Амфори от този тип са известни от Северното и Западното Черноморие (Тиритака),[58] Херсонес, Истрия,[59] Несебър, Варна и Созопол[60].

Тип XII (обр. 1$_{XII}$). Амфори с крушовиден, почти яйцевиден корпус с хоризонтални бразди по външната му повърхност. Гърлото е гладко, с удебелен заоблен ръб на устието. Дръжките са Г-образни, с надлъжни ребра, с елипсовидно напречно сечение. Някои амфори от този тип са със скъсено гърло. Във връзка с това се е изменила формата и разположението на дръжките им. Дъното им е заоблено. А. Л. Якобсон отбелязва, че амфорите от този тип още запазват предшествуващите ги късноримски форми, известни в Боспор и Ай-Тодора.[61] Датировката на тип XII се установява по материалите от Херсонес. В помещението, където е била открита такава крушовидна амфора, са били намерени монети от Зенон и Анастасий I (най-късни в комплекса).[62]

Тип XIII (обр. 1$_{XIII}$). Амфори с яйцевидно-цилиндричен корпус, с плитки широки бразди по външната му повърхност, разредени в средната зона, и по-тесни — в зоната на плещите и към дъното. Гърлото е скъсено, с хоризонтални бразди по външната повърхност със заоблен отгоре изпъкнал навън ръб на устието. Дръжките са Г-образни с две надлъжни ребра по горната им повърхност, прикрепени непосредствено под устийния ръб, с елипсовидно напречно сечение. Дъното е заоблено. Глината им е с белезникавожълт цвят, рядко с розов оттенък. Височината на

амфорите е между 38—54 см, а диаметърът на корпуса — 18—30 см. Този тип е съществувал продължителен период от време — от IV до началото на VII в. Най-рано е засвидетелствуван в Египет[63] и Крим[64], а най-късните датирани находки на такива амфори са от Херсонес[65] и Атина[66]. Цилиндричните амфори тип XIII са били едни от най-широко разпространените в ранновизантийско време. Освен в посочените райони те са били употребявани и по цялото Западно Черноморие.

Вариант А (обр. 1 XIII А). Амфори с удължен яйцевиден корпус, с хоризонтални бразди по външната повърхност. Гърлото е широко, дръжките са дъговидни, с надлъжен канелюр. Дъното е заоблено. Височината на амфорите е 35 см, а максималният диаметър на корпуса — 15—17 см. Датировката на една амфора от този вид от Египет[67] определя времето на производството на този вариант в V в.

Вариант Б (обр. 1 XIII Б). Амфори с удължен цилиндричен корпус с хоризонтални бразди по външната повърхност. Дръжките им са дъговидни, широко разперени. Дъното е заоблено. Цветът на съдовете е тъмножълт, с оранжев оттенък. Височината им е 45—55 см, а максималният диаметър на корпуса — 12—18 см. Две почти еднакви помежду си амфори от този вариант на тип XIII, произхождащи от Атинската агора[68] и Херсонес[69], се датират от втората половина на VI в.

Тип XIV (обр. 1 XIV). Амфори с цилиндроконичен корпус. В горната му част е нанесен гребенчат орнамент, а в долната — по-широки хоризонтални бразди. Средната зона на корпуса е с гладка повърхност. Гърлото е широко, късо, с вертикален изтънен устиен ръб. Малките дръжки „уши“ са поставени вертикално на корпуса. Дъното е заострено.[70] Глината е тъмножълта или кафеникава. Височината на амфорите е 60—65 см, с максимален диаметър на корпуса 25 см. В V и VI в. този тип е бил разпространен в Египет[71], Западното Черноморие[72] и Кримския полуостров[73]. В Херсонес такива амфори са открити до грънчарска пещ от края на VI в., което свидетелствува за местно производство на този тип.[74] Там обаче не е бил единственият им производствен център.

Тип XV (обр. 1 XV). Амфори с удължен цилиндричен корпус, стеснен в долната част. Дръжките са малки, с кръгло напречно сечение. Дъното е заоблено. За дефинирането на тип XV разполагаме само с два цели съда, не напълно идентични, открити в твърде отдалечени един от друг географски райони. Характерна за типа приемаме формата на една суданска амфора, която в класификацията на нубийската керамика от византийската епоха се сочи като един от египетските типове амфори от IV—VI в.[75]

Тип XVI (обр. 1 XVI). Амфори с удължен цилиндричен, тръбовиден корпус, слабо стеснен към дъното, с широки хоризонтални бразди по външната повърхност. Широко набраздено отвън гърло, със заоблен отгоре изпъкнал навън ръб на устието. Дръжките са дъговидни, грубо изработени, закрепени на 3—4 см под ръба на устието. Дъното е заоблено, с късо цилиндрично краче. Глината е червенокафява, лошо пречистена, с примес от пясък. Височината на амфорите е между 45—65 см, с максимален диаметър на корпуса 10—17 см. Съдовете от този тип, открити при разкопките на кастела Ятрус (с. Кривина, Русенско), са от културен пласт, датиран в края на V в. до 30-те години на VI в.[76] Тази датировка може да се приеме за целия тип, тъй като той е известен само на територията на Североизточна България. Центърът на производството на тези амфори е бил вероятно в района на Западното Черноморие и е работел само за ограничен кръг потребители.

Тип XVII (обр. 1 XVII). Амфори с удължен конусовиден корпус с хоризонтални бразди по външната повърхност. Гърлото е набраздено отвън и е с масивен изпъкнал навън устиен ръб. Дръжките са дъговидни, с надлъжен канелюр по външната повърхност. Дъното е във вид на късо тънко цилиндрично краче. Глината на съдовете е оранжевочервена. Височината на амфорите е между 43—59 см, с максимален диаметър на корпуса 13—20 см. Този тип е близък на типа тръбовидни червеноглинени амфори. Вероятно те са свързани помежду си в развитието си. Две амфори от тип XVII — едната от Атинската агора,[77] а другата от с. Исбул (Шуменски окръг)[78] се датират в VI в., но производството на такива съдове е започнало вероятно още в V в. Те са известни в Гърция (Атина), Северното Черноморие (Херсонес)[79] и България (Преслав, Исбул, Гиген).[80]

Тип XVIII (обр. 1 XVIII). Малки амфори с яйцевиден корпус, с хоризонтални плитки бразди по външната повърхност. Гърлото им е широко, с масивен, изпъкнал навън ръб на устието. Дръжките са дъговидни, грубо изработени, с надлъжно ребро по външната повърхност. Дъното е заоблено. Цветът на глината им е тъмночервен. Височината на съдо-

вете е между 21—29 см, с максимален диаметър на корпуса 7—13 см. Грубата изработка, малките размери и нестандартността на тези амфори ги отличава от транспортната керамична тара. Те са били разпространени в Западното Черноморие и днешна Добруджа,[81] където се датират от VI в.

Тип XIX (обр. 1_{XIX}). Амфори с раздут яйцевиден корпус. В зоната на плещите е нанесен характерен гребенчат орнамент. Врязаните линии в някои случаи са прави, в други — вълнообразни, но винаги успоредни помежду си. Гърлото е със сложен профил — горната му част е фуниевидна, а долната има форма на пресечен конус, обърнат с голямата си основа към плещите. Ръбът на устието е заоблен отгоре. Дръжките са дъговидни, гладки, с елипсовидно напречно сечение, закрепени за долната част на гърлото и върху плещите. Дъното е заоблено, с малък конусовиден издатък в центъра. Цветът на амфорите е розовочервен до тъмночервен. Височината им варира между 50 и 85 см, с максимален диаметър на корпуса 40—50 см. В Истрия съдове от този тип са датирани в VI в.,[82] а фрагменти от такива, с характерен гребенчат орнамент, намерени в кастела Ятрус заедно с тръбовидни амфори, потвърждават тази датировка.[83] Този тип е бил широко разпространен в Западното Черноморие (Несесър, Бургас, Созопол, нос Калиакра).[84] В последно време цели съдове от тип XIX са открити в Херсонес.[85]

Тип XX (обр. 1_{XX}). Амфори със сфероиден корпус, с гребенчат орнамент в зоната на плещите. Гърлото е гладко, слабо стеснено към устието. Устийният ръб е заоблен отгоре, леко изпъкнал навън. Дръжките са гладки, дъговидни, с елипсовидно напречно сечение. Дъното е заоблено. Глината им е розова. Височината ва амфорите е 50—60 см, с максимален диаметър на корпуса 40—42 см.

Повечето съдове, които сме обединили в тип XX, произхождат от подводни проучвания около Бодрум (Халикарнас).[86] Те са открити заедно с монети от началото на VII в. (620—625 г.). Находки от такива амфори от Херсонес доказват съществуването на типа в V и VI в.[87] Очевидно те са били произвеждани едновременно с тип XIX, от които твърде слабо се различават.

* * *

Въз основа на така описаните амфорни типове могат да се направят някои общи изводи за характера, производството и значението на тази керамична група от ранновизантийската епоха:

1. Прави впечатление голямото разнообразие на форми, някои от които са преминали в непроменен вид от римската епоха, а други са били изработени в периода V—VI в.

2. Характерни белези на ранновизантийските амфори са: набразденатa външна повърхност на корпуса, небрежната изработка на съдовете и нестандартните размери на амфорите от един и същ тип.

3. Забелязва се обща тенденция към намаляване височината на съдовете за сметка на увеличения максимален диаметър на корпуса.

4. Установените досега датировки на отделните типове показват, че дадени керамични центрове са доставяли еднообразна продукция в продължение на дълъг период от време — 200—300 години. Този факт намалява значението на амфорната тара от IV—VI в. като надежден датиращ материал.

* * *

Като първи опит за обща класификация на ранновизантийските амфори предложената от нас типология няма претенциите на окончателно завършено изследване. Натрупването на нов амфорен материал ще даде в бъдеще възможност за прилагане на по-съвършени методи на изучаване и класификация на амфорната тара.[88] Така тази типология ще бъде уточнявана, допълвана и изменяна.

[1] F. Cabrol. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. I, 2. Paris, 1907, p. 1684 sqq.

[2] K. M. Kaufmann. La découverte des Sanctuaires de Ménas. Alexandrie, 1908; Die Menasstadt. Leipzig, 1910.

[3] Ch. Ştefăn. Dinogetia I. — Dacia, VII—VIII, 1937—1940; D. Tudor. Sucidava II. — Dacia, VII—VIII, 1937—1940.

[4] Г. Д. Белов. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933. Археологические памятники Боспора и Херсонеса. — МИА, 4, 1941; Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецкий, А. Л. Якобсон. Херсонес, квартал XVIII (раскопки 1947—1948 г.). Археологические памятники Югозападного Крыма. — МИА, 34 1953; В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки 1935—1940 г. Боспорские города. I. — МИА, 25, 1952; В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 г. Боспорские города. II. — МИА, 85, 1958; З. А. Лонговая. Позднеримская амфора из Мирмекия. — СА, VII, 1941.

[5] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры Северного Причерноморья. — СА, XV, 1951.

[6] E. Kondurachi. Ceramica. Histrial. I. Bucureşti, 1954.

[7] H. Robinson. Pottery of the Roman Period. The Athenian Agora. V. Princeton, 1959.

[8] Й. Чангова. Средновековни амфори в България. — ИАИ, XXII, 1959.

[9] И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора. — МИА, 83, 1960.

[10] О. Ю. Круг. Оптическое исследование боспорской керамики. Керамическая тара Боспора. — МИА, 83, 1960.

[11] С. А. Плетнева. Средневековая керамика Таманского городища. — В сб.: Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1963.

[12] B. Böttger. Die Keramikfunde aus dem Kastell Jatrus und ihr Entwiecklungsgeschichtler Zusammenhand mit der Spätantiker Keramik der Balkanländer. — Klio, 48, 1967.

[13] И. А. Антонова, В. Н. Даниленко, Л. П. Ивашута, В. И. Кадеев, И. А. Романчук. Средневековые амфоры Херсонеса. — В: Античная древность и Средние века. VII. Свердловск, 1971, с. 81 и сл.

[14] Материалите не са публикувани. Считам за приятен дълг да благодаря на акад. Д. П. Димитров и ст. н. с. М. Чичикова, които бяха любезни да ме запознаят с тях.

[15] М. Б. Шукин. Об амфорах черняховской культуры. — В: Сб. Докладов на IX и X всесоюзных археологических студенческих конференциях. М., 1968; Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор. — СА, 1968, 2.

[16] В. В. Кропоткин. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. М., 1967.

[17] И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966; R. Vulpe, J. Barnea. Din istoria Dobrogei, II, 1968; D. Tudor. Oltenia romăna ed. a III a. Bucureşti, 1969; Cultura bizantina in Romania. Bucureşti, 1971.

[18] Э. А. Лонговая. Цит. съч., с. 290.

[19] В. Д. Блаватский. Цит. съч., с. 272, обр. 12, с. 273, обр. 13.

[20] Пак там, с. 273, обр. 13.

[21] Непубликувана.

[22] И. Б. Зеест. Цит. съч., с. 113.

[23] Пак там, табл. XXXI 75а.

[24] Т. Н. Книпович. Танаис. М., 1949. с. 74, обр. 28 б.

[25] E. Kondurachi. Op. cit., p. 456, fig. 378.

[26] B. Böttger. Op. cit., p. 271.

[27] W. Grace. Stamped witu Jar Fragments. — Hesperia, X, 1956, p. 170.

[28] Г. Д. Белов. Стеклоделательная мастерская в Херсонесе. — КСИА, 116, 1969, с. 83, обр. 24.

[29] М. Б. Щукин. Вопросы хронологии..., с. 45, обр. 3.

[30] H. Robinson. Op. cit., p. 109, tab. 29/M273.

[31] Непубликувани.

[32] Hesperia. VIII, 1949, tab. 19, $_{7, 9}$.

[33] H. Robinson. Op. cit., p. 79, tab. 17/I 55, p. 106, tab. 28/M 238, p. 112, tab. 30/M 306, p. 112, tab. 30/M 305.

[34] Ibidem, p. 106, tab. 28/M 239.

[35] Непубликувана.

[36] H. Robinson. Op. cit., p. 115, tab. 32/M 330.

[37] L. Balag. Survey of Pottery recovered from the Sea. — Israel Exploration Journal, 13, 1963, tab. 5/11.

[38] H. Robinson. Op. cit., p. 69, tab. 115/K 108.

[39] Ibidem, p. 115, tab. 32/M 330.

[40] J. Aharoni. The Expedition to the Judean Desert. — Jsrael Exploration Journal, 1961, 11/1—2/, p. 21—22, tab. 10a.

[41] E. Kondurachi. Op. cit., p. 459, fig. 385.

[42] Непубликувани.

[43] H. Robinson. Op. cit., p. 69, tab. 15/K 113, p. 77, tab. 16.

[44] Ibidem, p. 112, tab. 31/M 303.

[45] В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 г., с. 168, обр. 20.

[46] Амфори от този тип публикува за първи път Щнайдер. вж. A. M. Schneider. Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit. — AM, LIV, 1929, tab. XLVIII.

[47] И. Б. Зеест. Цит. съч., табл. XXXVIII_{95}.

[48] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры..., с. 329, обр. 12.

[49] Непубликувана. В експозицията на късноантичния Херсонес в Държавния Ермитаж (Ленинград).

[50] H. Robinson. Op. cit., p. 79, tab. 17/L 51.

[51] Ibidem, p. 119, tab. 34/M 373.

[52] Ibidem, p. 116, tab. 33/M 336.

[53] Ibidem, p. 110, tab. 29/M 282.

[54] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры..., с. 328, обр. 1_1.

[55] И. А. Антонова, В. Н. Даниленко и др. Цит. съч., с. 83, обр. 3.

[56] Г. Д. Белов. Отчет о раскопках в Херсонесе 1955 г. — Херсонесский сборник, V, 1965, с. 23—24, обр. 9.

[57] И. А. Антонова, В. Н. Даниленко и др. Цит. съч., с. 82, обр. 1, 2.

[58] В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки 1935—1949 г. — МИА, 25, 1952, с. 120, обр. 149/1.

[59] E. Kondurachi. Op. cit., p. 459, fig. 386.

[60] Непубликувани.

[61] А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. — МИА, 63, 1959, с. 302.

[62] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры..., с. 327—328, обр. 2_8.

[63] K. M. Kaufmann. Die Menasstadt..., fig. 84_2.

[64] В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки..., с. 121, обр. $150_г$.

[65] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры..., с. 329—330, обр. 3_{14}.

[66] H. Robinson. Op. cit., p. 115, tab. 32/M 333.

[67] K. M. Kaufmann. La découverte des Sanctuaires de Menas..:, p. 62, fig. 40.

[68] H. Robinson. Op. cit., p. 118, tab. 34/M 372.

[69] Г. Д. Белов. Отчет о раскопках в Херсонесе..., с. 23—24, обр. 9.

[70] А. Л. Якобсон реконструира дъното като заоблено, а корпуса като цилиндричен. Цели съдове от Египет показват, че долната част на корпуса е конична, а дъното — заострено.

[71] K. M. Kaufmann. La découverte..., p. 62, fig. 40.

[72] E. Kondurachi. Op. cit., p. 461, fig. 389.

[73] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры..., с. 327—328, обр. 9.

[74] И. А. Антонова, В. Н. Даниленко и др. Цит. съч., с. 85, обр. 4.

[75] W. Adams. An Introductory Classification of Christian Nubian Pottery. Kush, X, 1962, p. 251, 261, fig. 7_1.

[76] B. Böttger. Op. cit., p. 260, tab. XII_{19}, XII_{21}.

[77] H. Robinson. Op. cit., p. 115, tab. 33/M 334.

[78] Й. Чангова датира тази амфора по аналогия с амфори от този тип от с. Гиген, открити заедно с монети от VI в.: Й. Чангова. Цит. съч., с. 244—245, обр. 1_3.

[79] А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры..., с. 328, обр. 2_5.

[80] Й. Чангова. Цит. съч., с. 244—245, обр. 1_2.
[81] E. Kondurachi. Op. cit., p. 457, fig. 381; Й. Чангова. Цит. съч., с. 247, обр. 1_4; Ж. Вържарова. Славянобългарско селище край с. Попина, Силистренско. С., 1956, с. 23, обр. 12.
[82] E. Kondurachi. Op. cit, p. 495, fig. 383, 384.
[83] Д. Джонова. Ранновизантийско жилищно строителство в кастела Ятрус. — Археология, 1968, кн. 3, с. 19.
[84] Непубликувани.
[85] И. А. Антонова, В. Н. Даниленко и др. Цит. съч., с. 87, 88, обр. 12, 13.
[86] Непубликувани материали.
[87] И. А. Антонова, В. Н. Даниленко и др.
[88] За тези методи вж. Д. В. Деоптик, А. М. Карапетьянц. Некоторые принципы описания применительно к возможностям статистического анализа. — В сб.: Статистического-комбинаторные методы в археологии. М., 1970, с. 100 и сл.; В. Е. Ковалевская. Применение статистических методов к изучению массового археологического материала. — В сб.: Археология и естественные науки. М., 1965, с. 286 и сл.

Typologie et chronologie des amphores de la Haute époque byzantine

G. KUZMANOV

(Résumé)

L'auteur s'est proposé d'établir une typologie générale des amphores de la Haute époque byzantine. Ses recherches sont basées sur des amphores provenant des territoires se trouvant actuellement en Grèce, Égypte, Israël, U. R. S. S. (Crimée), Bulgarie et Roumanie. Les vases sont classés en 20 types d'après la silhouette extérieure du corps, la qualité et la couleur de l'argile et certaines particularités du profil des amphores. La datation précise de certains vases a permis d'établir la chronologie des différents types. Les résultats de ces recherches sont portés au tableau joint à l'article.

L'auteur dégage à la fin des conclusions générales sur le caractère et la production de la tare des amphores de la Haute époque byzantine : une grande diversité des formes, une tendance de raccourcir les proportions des vases, un travail négligé. Les dates des différents types d'amphores établies jusqu'à ce jour prouvent que certains centres avaient une production peu variée étendue sur une longue période allant de 200 à 300 ans, ce qui a diminué l'importance de la tare des amphores du IVe VIe s. comme élément de datation tant soit peu sûr. Les recherches futures de ce groupe de céramique, basées sur des méthodes modernes d'analyse statistique et de recherches physico-chimiques, permettront de préciser et de compléter la typologie préconisée.

Столицата на Волжска България от домонголско време

А. Х. ХАЛИКОВ

В X—XIV в. в Североизточна Европа, в района на Поволжието и Прикамието, съществува развита в икономическо и културно отношение държава — Волжска България, в чието създаване, както и в Дунавска България, взимат участие прабългарски племена.[1] Историята на Волжска България се разделя на три периода— раннобългарски (VIII — края на IX — началото на X в.), домонголски (X в. — 1236 г.) и периода на Златната орда (1236 г. — XIV в.).

За археологически останки на столицата на домонголска България трябва да се считат останките на най-голямото в района на Средното Поволжие градище — Билярското градище, разположено на левия бряг на р. М. Черемшан, в Алексеевския район на Татарска АССР. Разположено на равна пло-

скост, леко наклонена към р. Черемшан, градището в план има форма на вписани един в друг правоъгълници. То се състои като че ли от две части — вътрешен и външен град, т. е. аналогично на столиците на Дунавското българско царство — Плиска[2] и Преслав[3]. Вътрешният град е ограден от редица валове, имащи обща дължина около 5 км (обр. 1). Този град е заемал площ над 1500 дка. От югозапад той е ограден от р. Билярка. Външният град е имал по-мощна укрепителна система, състояща се от два, а на места и от три реда валове, чиято външна обиколка има дължина около 11 км. Външният град има площ повече от 2250 дка (без да се смятат укрепленията). Освен това зад пределите на външните укрепления са били разположени принадлежащи на града села и търговско-занаятчийски селища. По площ и мощност на укрепленията Билярското градище няма равно на себе си в Средното Поволжие и Приуралието. Големите археологически проучвания, които започнаха тук през 1967 г. и продължават досега, показват, че градът е възникнал не по-късно от началото на IX в. За това преди всичко свидетелствува масовото съсредоточаване на кера-

● *Обр. 1. План на Билярското градище с отбелязани разкопаните сектори. Fig. 1. Plan du site fortifié Biljar manquant les secteurs fouillés*

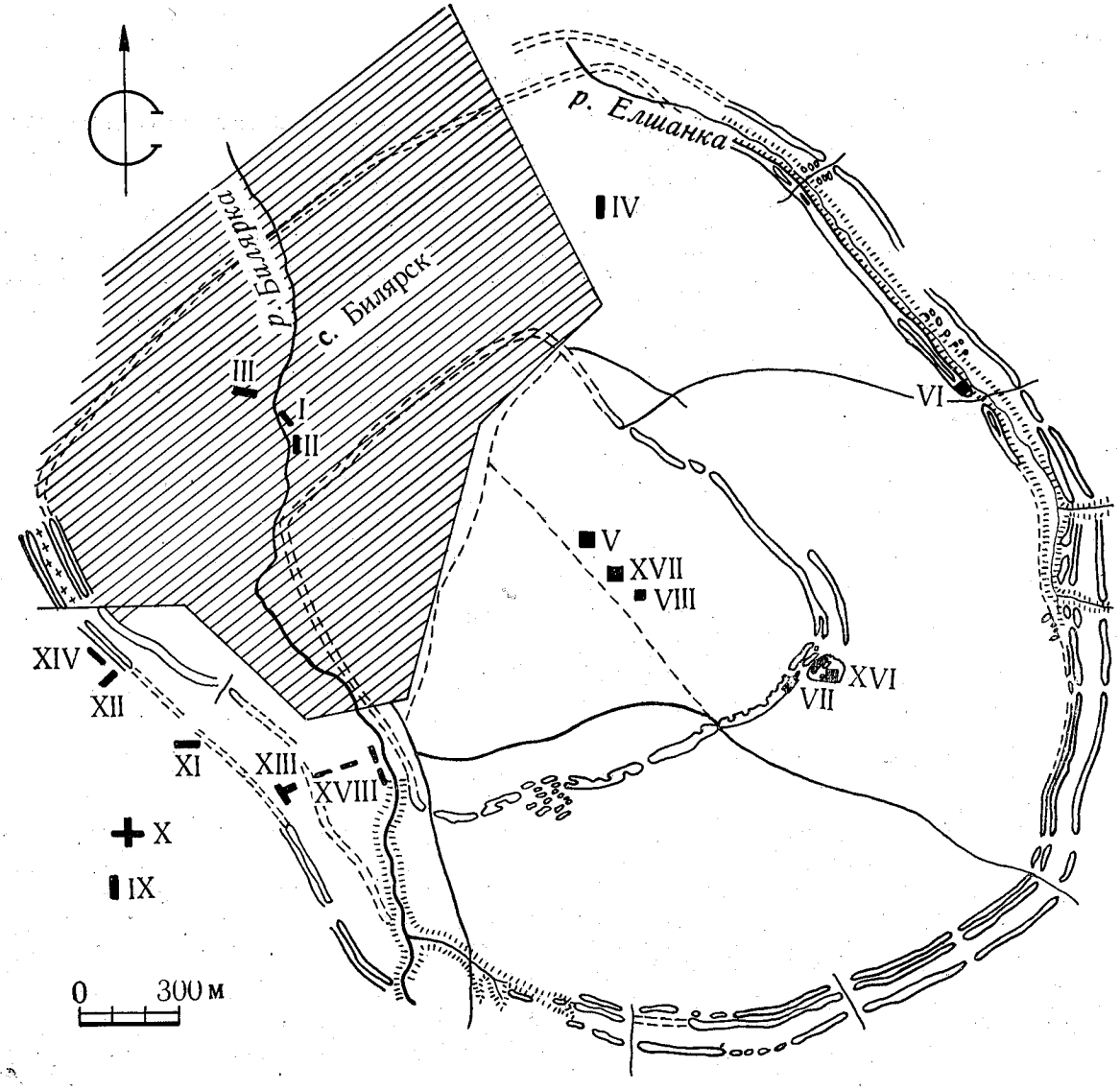

1

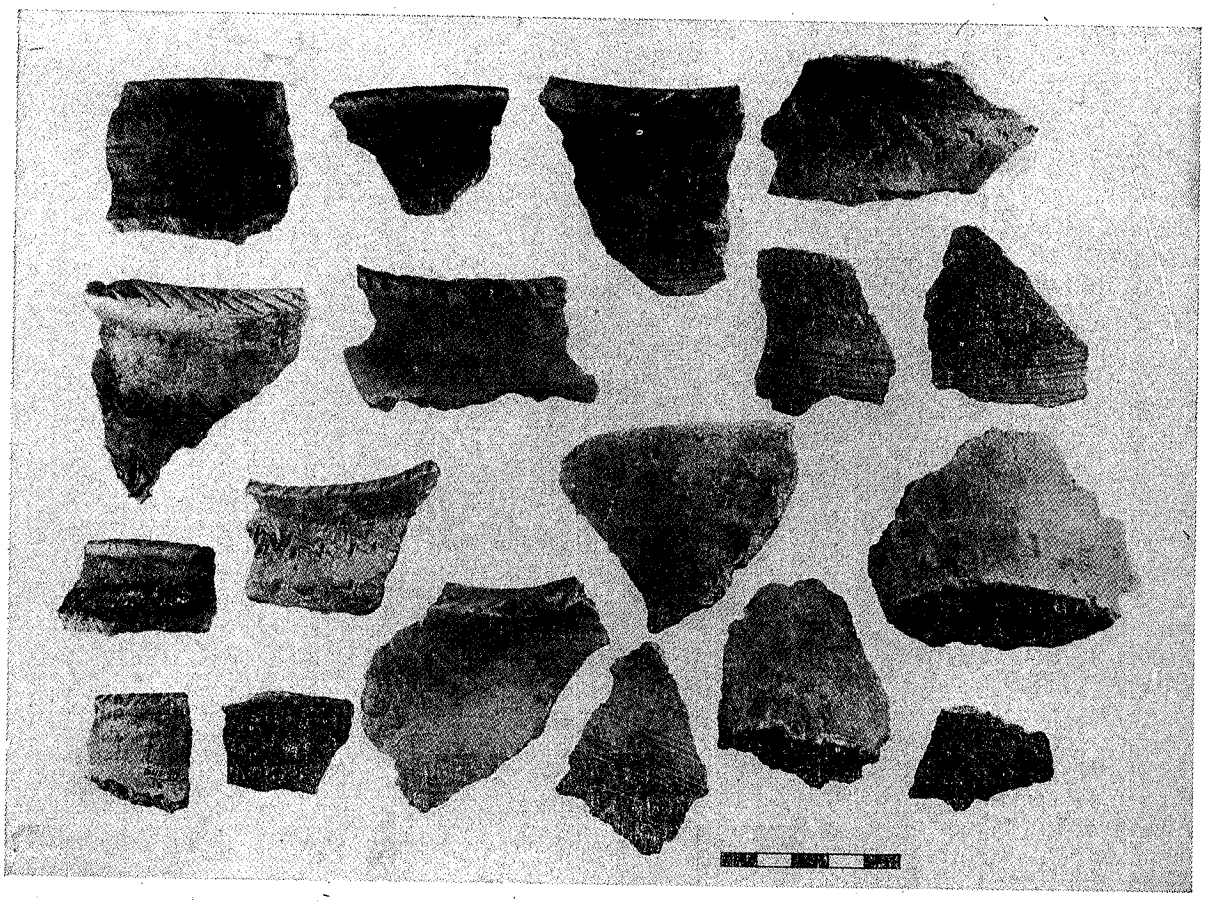

2

● *Обр. 2. Ранната керамика салтово-маяцки тип от територията на Билярското градище и Баранските селища. Fig. 2. Céramique du type des premiers temps de la culture Saltovo-Majatzkaja provenant du site fortifié Biljar et des sites de Baran*

мика с врязан вълнисто-линеен орнамент почти във всички изследвани сектори както в центъра (сектори 5, 8, 11), така и на територията на външния град (сектори 4, 16) и даже зад пределите му (сектор 13). Подобна керамика (обр. 2), добре известна от археологическите паметници на Северен Кавказ,[4] на салтово-маяцките поселения в Подонието и Приазовските степи,[5] се датира не по-късно от края на IX и началото на X в.[6] За ранната дата на възникване на Билярското градище свидетелствуват и други данни. Така в стари сбирки, произхождащи от градището, има чернолъскави съдове от тархански тип, чиято датировка също не може да бъде по-късна от IX—X в.[7] Многобройни са различните медни и бронзови апликации, в това число и от т. нар. маджарски стил, които обикновено се датират от IX—X в. И накрая от територията на Билярското градище произхождат няколко колективни находки от куфически монети от IX—началото на X в.[8] Всички тези данни ни позволяват да твърдим, че Билярското градище възниква не по-късно от първата четвърт на X в. и основаването му трябва да се свърже със строителството на столицата на Волжска България.

Как се е наричал този град? Руските летописи от XII в. го наричат Велик град.[9] Под същото име той е бил известен и у местното българско население — „Биек" или „Биеклер шехере". По-съкратено е било името „Бийляр", т. е. „град на великите, град на знатните". Както е известно, „боили" или „боляри" се наричат богатите знатни хора при дунавските българи,[10] също както „би" или „бай" при българо-татарите. При последните думата „билеу" означава „владение, обладание".[11] Макар че етимологията на думата „биляр" все още не е изяснена докрай, горе-

изложеното тълкуване ни се струва вероятно. Но още в X в. градът получава ново име. Той, изглежда, започва да се нарича Болгар. Работата е там, че изворите от X в. споменават във Волжска България под името Булгар или Болгар два града. Така Ел-Балхи, автор от първата третина на X в., съобщава, че Болгар е „име на страната... и име на града, в който се намира главната джамия (т. е. столицата — А. Х.)“, и по-нататък той посочва още един град под името Булгар — „външният Булгар е малък град... най-главният търговски пункт на тази държава“[12]. Тези сведения се повтарят и у други автори от X в. — Ибн-Хаукал, Худуд-Алам и др. Действително малкият град Булгар, разположен на Волга, в X в., изглежда, е бил само търговски пункт на страната. В 965 г. градът е бил разорен от Светослав и след това чак до монголското нашествие не се нарича вече Булгар. В домонголския период той се е наричал по предположение на С. М. Шпилевски град на Ибрахим или Бряхимов.[13] Големият Булгар, който свързваме с Билярското градище, през X—XIII в. (до 1236 г.) е бил основна столица на Волжска България.

В. Н. Татищев пръв обръща внимание върху останките на Великия град, т. е. на Билярското градище. В своята „История Российская“ той пише: „Билиров же имя города Билярска на р. Черемшане, где есче несколько древнего здания каменного, а особливо портал или врата великого храма и столпы видимы.“ Той смята, че „билиров имя собственное и обсчее для всех болгар“[14]. През 1769 г. градището и околността му оглежда Н. Ричков, който прави и първото описание на паметника.[15] По негово време все още са запазени руини от много тухлени и белокаменни сгради както на територията на градището, така и на планината Балингуз, където по предание са били погребвани българските царе и аристокрация. В първата половина и в средата на XIX в. билярските паметници са посещавани и оглеждани от учените на създадения през 1804 г. Казански университет — адюнкт Кондирев (1812 г.), Рибушкин, казанския губернатор Второв, А. Артемиев, К. Г. Евлантиев, А. И. Савелиев, А. Ф. Лихачев, Н. Ф. Толмачев и др. През 1877 г. излиза от печат книгата на С. М. Шпилевски „Древние города и другие булгаро-татарские памятники в Казанской губернии“, където за пръв път се дава свод от сведения за Волжска България, в това число и за Билярското градище. В същото

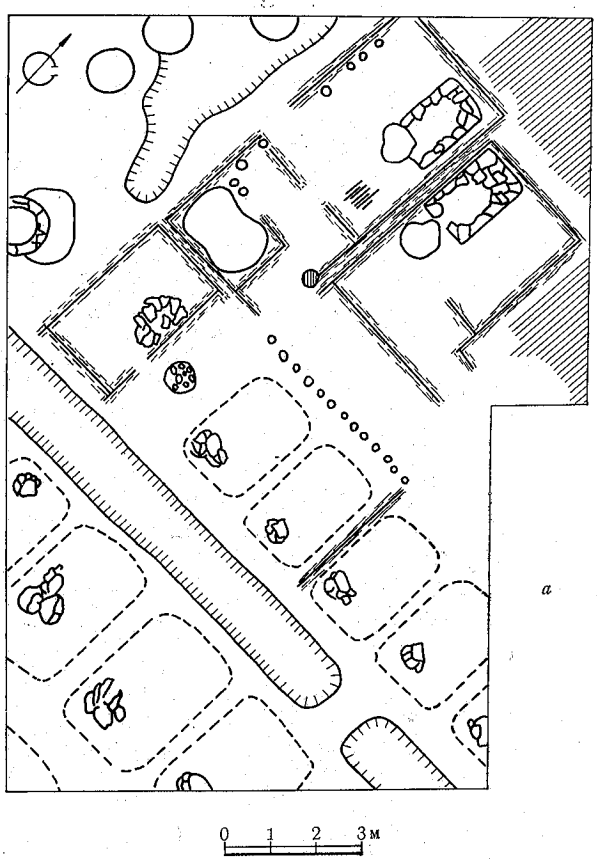

● *Обр. 3. а) план на сектор № 5 в Билярското градище; б) реконструкция на селището на ковачите. Fig. 3. a) plan du secteur No 5 du site fortifié Biljar; б) reconstitution de l'établissement des ferronniers*

време усилено се събират археологически материали от територията на градището, които впоследствие се съсредоточават в различни музеи. В наше време тези колекции се съхраняват в Държавния исторически музей в Москва, в Ермитажа в Ленинград и в Националния музей на Финландия в Хелзинки.

През 1881 г. казанският краевед В. А. Казаринов провежда на Билярското градище широки археологически издирвания. Той извършва заснемане на плана на градището и на околностите му, като нанася местата на развалините на отделните тухлени съоръжения.[16] Той провежда и първите археологически разкопки, от които за съжаление не е запазена никаква документация освен общото описание. Зафиксирани са също останки от езическо светилище с четириъгълна форма на Балимерската планина, над така наречения „свети извор“.

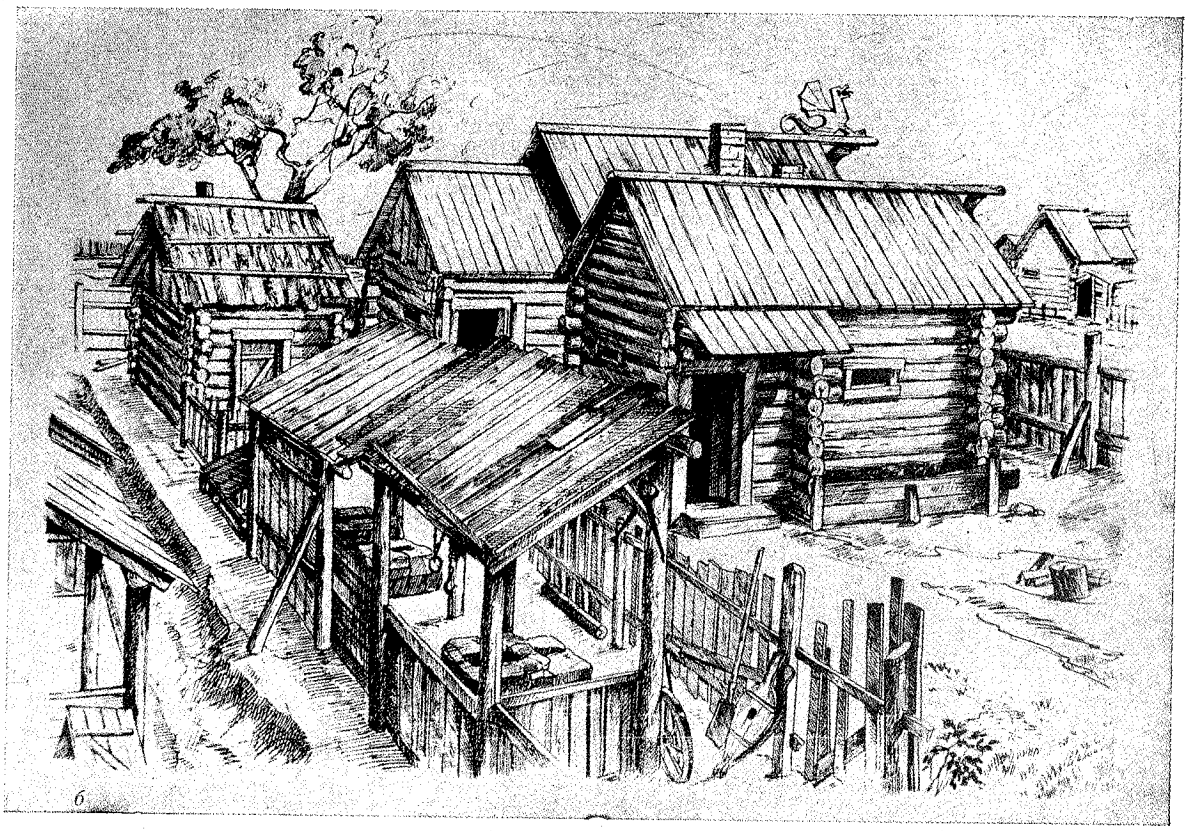

3 б

През 1915—1916 г. казанските археолози П. А. Понамарев и М. Г. Худяков извършват предварителни изследвания на градището и околността му. Те частично разчистват останките на една тухлена сграда, разкопават няколко кладенеца и отделни могили в околността на градището.[17] През 1928 г. на градището работи експедиция под ръководството на А. С. Башкиров, която заснема плана на градището, прави сондажи във вътрешния град и на укрепителната линия, започва разкопаването на тухлена сграда зад пределите на вътрешния град, недалече от главния проход.[18] За съжаление, всички тези проучвания са били краткотрайни и не са продължили. В продължение на следващите четиридесет години Билярското градище не е посещавано от археолози.

От 1967 г. обединена археологическа експедиция на Казанския университет и на Казанския институт за език, литература и история „Г. Ибрахимов" при АНСССР започна системни археологически проучвания на Билярския комплекс. Впоследствие към нея се присъединяват учреждения на Министерство на културата на ТатарскаАССР (Българския историко-архитектурен резерват и Казанските специални научно-реставрационни ателиета). До 1970 г. работата имаше ограничен характер. Във 1971 г. във връзка с решението на Съвета на министрите на Татарска АССР археологическите изследвания бяха значително разширени.

През 1967 г. на територията на градището са проведени разкопки в пет неголеми сектора. Секторите № 1—4 са разположени на територията на външния град, като сектори № 1—3 — в северозападната му част, а сектор № 4 — в североизточната (обр. 1). Културният пласт, открит в тях, е дебел към 0,80 м. Открити са и няколко жилищни и стопански ями. В долните нива на секторите № 3—4 е открита керамика от салтовски тип с врязан орнамент (обр. 2). Основният сектор (№ 5 — разкопвачи Е. П. Казакова, А. Х. Халиков) е разположен поблизо до центъра на вътрешния град. Тук са разкрити две надземни постройки с гредоред с глинобитни и тухлени пещи (обр. 3), няколко стопански съоръжения, в това число

4

● *Обр. 4. Склад на сфероконуси в сектор № 5. Fig. 4. Dépôt des sphères-cônes dans le secteur No 5*

една полуземлянка, възможно баня, около 15 ями с различно предназначение и основи от две железарски пещи. Едната от тях е служила за производство на желязо, а другата по всяка вероятност за топене на мед. Около първата пещ са разкрити 28 сфероконуса — съдове, употребявани за превоз на скъпо струващи течности и сипкави материали (обр. 4). Почти всичките те имат надраскани знаци — тамги, стилизирани надписи, които се четат като „блар". Културният пласт е наситен с фрагменти от керамика, шлака, тухли и т. под. Преобладава керамиката, правена на колело, но в долните нива на пласта, който тук е дебел 1,50 м, са открити фрагменти от раннобългарски съдове от тарханско-танкеевски тип. Намерени са и многобройни метални (ножове, стрели и др.) и костени изделия. Интересни са зооморфните статуетки от глина и метал, напр. фигурка на кон с нарисувана сбруя.[19]

През 1968 г. продължи работата в сектор № 5 (разкопвачи — А. Г. Махаммадиев и А. Х. Халиков). Разкритите през 1967 г. постройки се оказаха жилища на ковачи. Непосредствено до тях има цяла система от ковачници с останки от пещи за производство на железни изделия и предмети от цветни метали. Над някои от ковашките огнища и пещите е имало навеси (обр. 3). Проследени са 7—8 нива от съществуването на тези работилници, което свидетелствува за продължителното им функциониране. Тук освен разнообразна по цвят и орнамент българска излъскана керамика са намерени много парчета железни крици, късове шлака, фрагменти от тигли и леярски лъжици, железни катинари, ножове, ключове и други железни предмети. Интерес представляват останките от голяма дъбова каца, открита в една от стопанските ями.

През същата година бяха изследвани и укрепленията на вътрешния и външния град. Сектор № 7 (разкопвач П. Н. Старостин), зало-

жен при югоизточната порта на вътрешния град (обр. 4), разкри останки от сложни дървени конструкции. Валът на вътрешния град е бил насипан по време на основаването на града, тъй като под насипа на вала не е проследен културен слой. Пред вала и портите на града е имало дълбок ров, над който, изглежда, е имало подвижен мост. В сектора са открити различни железни конструктивни детайли: скоби, стожери, гвоздеи. Тук също така бяха намерени железни върхове за стрели.

Сектор № 6, изследван от П. Н. Старостин и Р. Г. Фахрутдинов, разположен в източната част на външните укрепления, позволи да се установи, че тези защитни съоръжения нееднократно са били преустройвани. Първоначално тук за отбраната на града е била използувана долината на р. Елшанка с допълнителен изкуствен ров по края на терасата. След това са били издигнати два невисоки землени вала и най-накрая към XII в. е бил насипан мощен вал, висок 6—8 м. По билото на вала е вървяла

● *Обр. 5. План на сградата в сектор № 16. Fig. 5. Plan de l'édifice dans le secteur No 16*

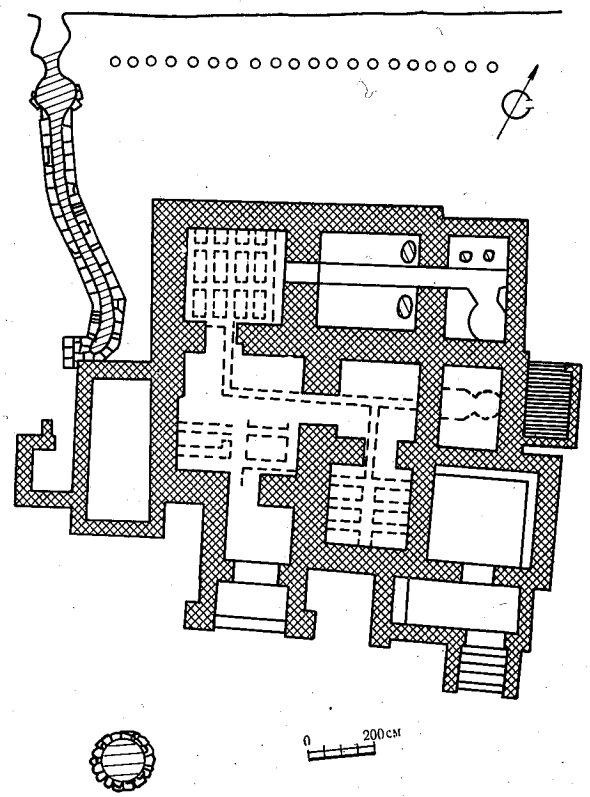

5

дъбова стена. Тук също, както и в района на вътрешните укрепления, е намерена керамика (гърнета) от салтовски тип от IX—X в.

Върху цялата разорана площ на градището (3600 дка) през 1968 г. Р. Г. Фахрутдинов проведе разузнавателно-топографски изследвания, които позволиха да се изяснят и нанесат на плана повече от 1200 следи от различни съоръжения, в това число 30 тухлени и каменни сгради. Повечето от тях се намират на територията на вътрешния град.[20] Открити са също така отделни производствени комплекси както вътре в града, така и зад пределите му. От външната страна на южния ъгъл на градището по десния бряг на р. Билярка са фиксирани останки от голямо селище, което е било населено с грънчари, а в западна част на вътрешния град — следи от металургически квартал. Почти върху цялата площ на градището, но особено обилно в района на укрепленията, в горните нива на пласта се намират човешки кости — следи от жертвите на трагичната гибел на града през 1236 г.

През 1969 г. Е. А. Халикова залага шест сондажа (№ 9—14) в старото градско гробище, разположено зад външните укрепления в югозападния край на града (обр. 1). В едния от тях работата продължи през 1971 г.

Тези проучвания определиха размерите на обширния градски некропол от XII — началото на XIII в. Проучени бяха около 250 погребения, извършени по мюсюлмански обряд. Бе установено, че преди да започне да функционира некрополът, в X—XI в. тук е имало принадлежащо на града търговско-занаятчийско селище. Тук са разкопани останки от стопански ями и жилищни съоръжения, свързани с това селище. В XII — началото на XIII в. тук се образува обширно градско гробище, заемащо площ над 1000 дка. На тази площ са погребани над 300 000 души. В сектор № 18, разположен източно от този некропол, са разчистени няколко погребения от края на XI и началото на XII в. Между тях се отделя едно колективно погребение, извършено в неголяма яма, която съдържаше останки от 26 души — жертви на някаква епидемия или военно стълкновение.

В сектор № 15, разположен зад източния ъгъл на вътрешния град, в района на така наречения форт (обр. 1) са намерени останки от още един некропол, проучен от А. Х. Халиков през 1970—1971 г., който е относително по-ранен (XI—XII в.). Тук са разчистени около 100 погребения, извършени в

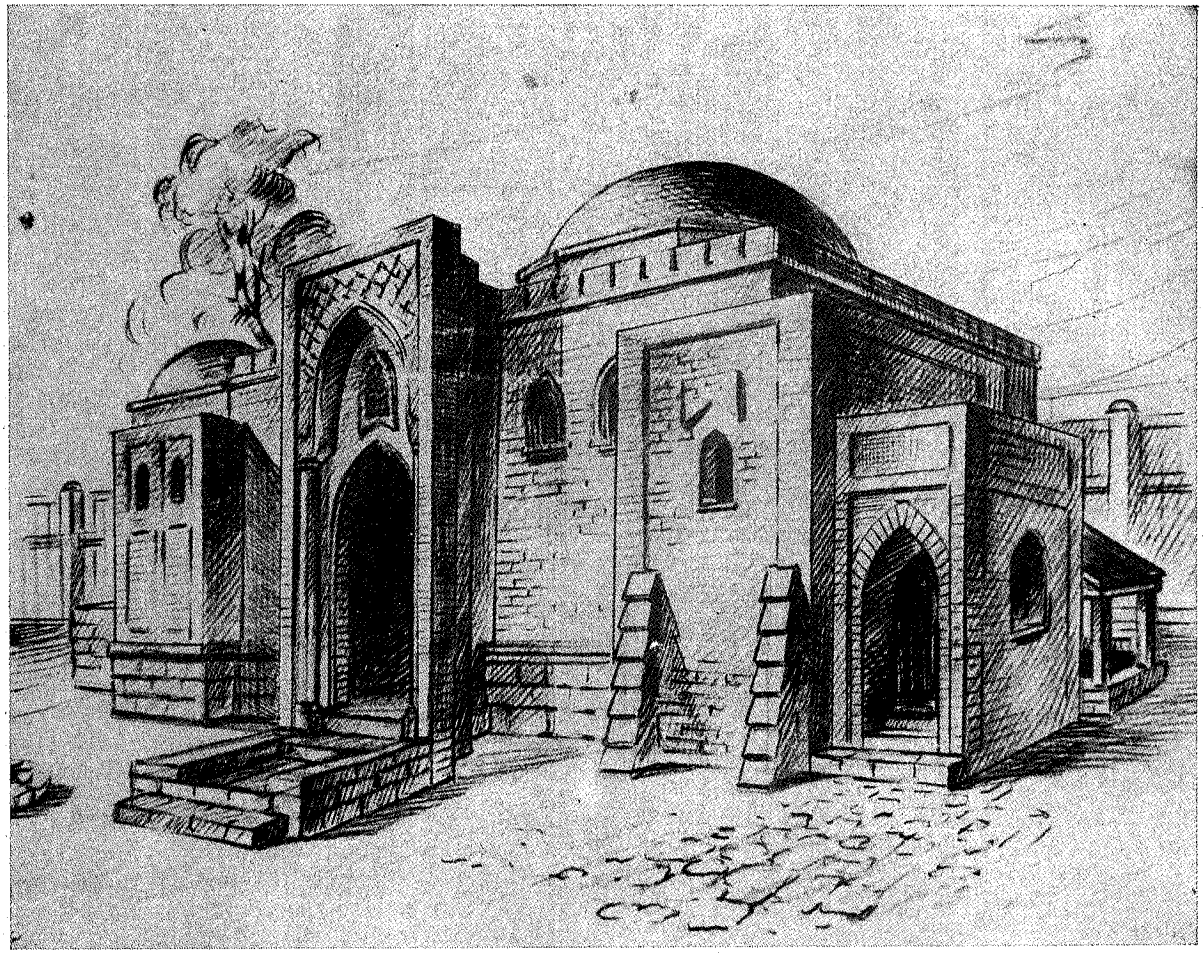

6

● *Обр. 6. Вариант на реконструкция на сградата на кервансарая. Fig. 6. Variante d'une reconstitution du caravansérail*

обикновени ями. Скелетите са разположени съгласно мюсюлманския обряд — на гръб, леко извити надясно с глава на северозапад и лице на юг. В едно от детските погребения са открити бронзови гривни и наушници. Редица скелети носят следи от травми — пробити черепи, отрязани крайници и т. под. Изглежда, тук са погребани жертви на военни стълкновения. За същото свидетелствува една колективна яма, в която са били хвърлени 6 души. В ямата под скелетите бе разкрит склад с над 80 съда.

В съседство с втория некропол през 1969—1971 г. А. Х. Халиков и Р. Шарафуллин изследваха част от двора и обширна тухлена сграда на кервансарай от X—XI в. (обр. 5). Целият този комплекс е разположен при главния проход на вътрешния град зад линията на укрепленията. Той е съществувал очевидно в X—XI в., тъй като в XII в. целият район е бил превърнат във форпост, укрепен с валове. Валовете, високи до 4 м и широки в основата до 10 м, покриват почти цялата площ на двора на кервансарая и част от основната сграда. Затова разкопките тук бяха свързани със значителни трудности, тъй като трябваше да се свали дебелият насип на валовете.

Площта и точният план на двора все още не са изяснени. Установено бе, че дворът е бил ограден с висока ограда от дъбови колове, зад която е минавал ров, широк 4—4,5 м и дълбок 2—2,5 м. Ровът, изглежда, е бил запълнен с вода от течащия наблизо ручей. Част от двора пред входа на основната сграда е бил застлан с фрагменти от тухли и ломени камъни. Тук са открити редица обек-

ти, свързани със строителство и ремонт на сградата, — кладенец за вода, пещ за изпичане на тухли, яма за замесване на глина и др. Кладенецът е направен в кръгла яма. Стените му са обложени с дъбов гредоред, който оформя в план правоъгълно пространство (1,5×1,5 м). Кладенецът е дълбок около 4 м. На дъното му е намерен насип от паднали гърнета и строителен чакъл. Пещта за изпичане на тухли е била двукамерна. Първата камера има почти правоъгълна форма и представлява огнище, втората — камерата за изпичане — има два етажа. Пещта е била разрушена и затова е запазена само частично. Конструкцията ѝ напомня керамичните пещи за изпичане на глинени съдове.

Жилищната сграда на кервансарая е проучена само в основите и на нивото на долния етаж. Основите са градени от тухли и бял варовиков камък и са вкопани на дълбочина 1,5 м. Стените на сградата, помощните помещения, вътрешните преградни стени и подовете са градени от тухли и отчасти от кирпичи с квадратна форма (25—27/25—27/4,5—5 см) на глинесто-кален разтвор. Основата на сградата представлява правоъгълник, разделен в долния етаж на 6 помещения (обр. 5). Както външните, така и вътрешните опорни стени имат дебелина към 100 см. Стените са дълги 11—12 м. Вътрешната им страна е облицована с тънки варовикови плочки. По-горе стените са били покрити с мазилка, дебела 3 см. Покритите с мазилка стени на горните помещения, изглежда, са били украсени със стенописи — парчета мазилка с полихромна стенопис са открити в насипа пред порталната част на сградата.

● *Обр. 7. План на сградата в сектор № 17. Fig. 7. Plan de l'édifice dans le secteur No 17*

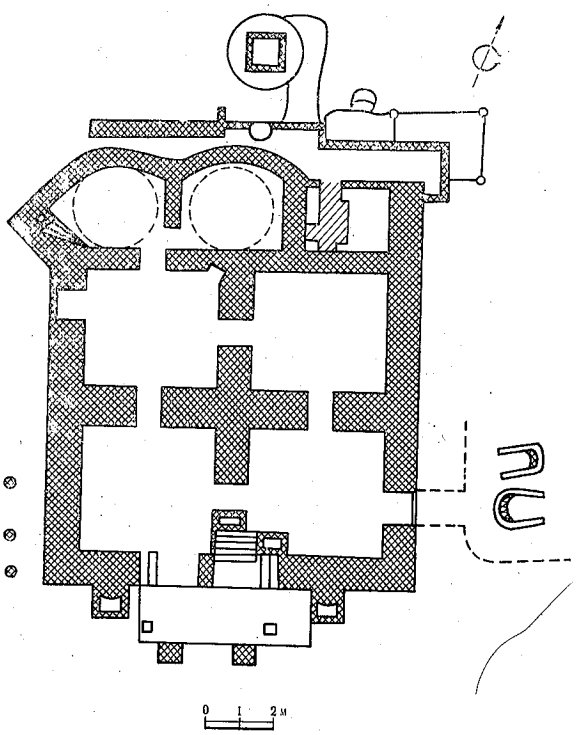

Под подовете на всички стаи, в това число и на портала, е разкрита сложна отоплителна система, състояща се от мрежа от канали за топъл въздух, вкопани на 60—120 см дълбочина под нивото на пода. Те са направени от кирпичи и имат ширина 25—35 см. На три места в дебелината на опорните стени се открити изходите на отоплителните канали за горния етаж. Отоплителните канали на долния етаж са свързани перпендикулярно с основния канал, широк 50 см и съединен с централната пещ. Отоплителното помещение е долепено до сградата в средата на североизточната му страна. То е градено от тухли на нивото на фундамента на сградата и е имало плоскосводесто покритие. Отворът на пещта излиза навън към предпещната яма, над която е имало навес. Камерата на пещта е дълга 300 см и широка 100 см. Подът на пещта е плосък, а покритието сводесто.

Вътрешните помещения на долния етаж имат квадратна форма, но заемат различна площ — 3×3 м, 4×4 м. Те са съединени с проходи-коридори, широки до 1 м. В някои помещения са разчистени малки ниши и стъпала, които са оформяли интериора. Подът на стаите е покрит с варовикова настилка, дебела 2,5—3 см. За съжаление, подът е запазен съвсем фрагментарно, тъй като сградата е силно разрушена от иманярски изкопи през XIX в., а също така от краткотрайните разкопки през 1928 г. Върху запазените части на пода са открити останки от човешки кости, а на пода на помещение № 5 са разчистени два скелета — това, изглежда, са жертви от завземането и разрушаването на града от монголците през 1236 г.

Сградата е ориентирана югозапад — североизток. В южния ѝ ъгъл е разположен масивен двусекционен портал с подпорни бази за стълбище, водещо до горния етаж. Тук, както и във всички други помещения, са запазени останки от тухлен под, покрит с варовикова настилка. В северозападната стена са открити следи от още два отвора за врати, широки 1 м и водещи в стаи № 1 и 2 на

8

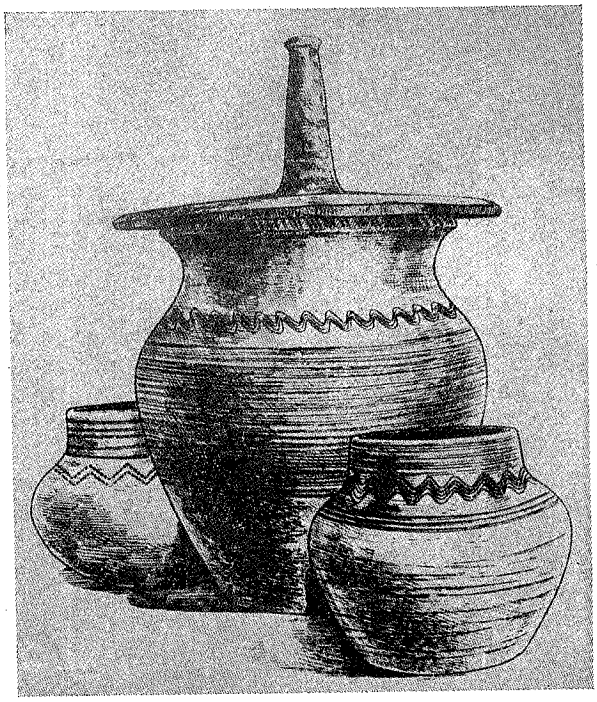

9

● *Обр. 8. Работена на колело керамика от Билярското градище. Fig. 8. Poterie du site fortifié Biljar*
● *Обр. 9. Ръчна керамика от Билярското градище. Fig. 9. Céramique travaillée à la main du site Biljar*
● *Обр. 10. Железни изделия от Билярското градище. Fig. 10. Objets en fer du site fortifié Biljar*

долния етаж. Към североизточната стена на сградата са долепени помощни помещения — кухня, отоплително помещение и склад.

Кухненското помещение, долепено към северния ъгъл от източната страна, е било разделено с дълбок проход-коридор, граден от тухли, на две части. От едната страна е разположена кухненска пещ със сводесто покритие и комин, излизащ навън, а от другата — масивна пещ с квадратни ниши — скари. Проходът, чийто под е бил покрит с варовикова настилка, а отгоре настлан с дървени дъски, през вход, оформен като арка, е водел в съседната стая № 2, където, издигайки се постепенно, се е сливал с пода. Покрай съседна с кухнята стена на това помещение са разположени две дълбоки ниши — мазенца, облицовани с варовикови плочки и покрити

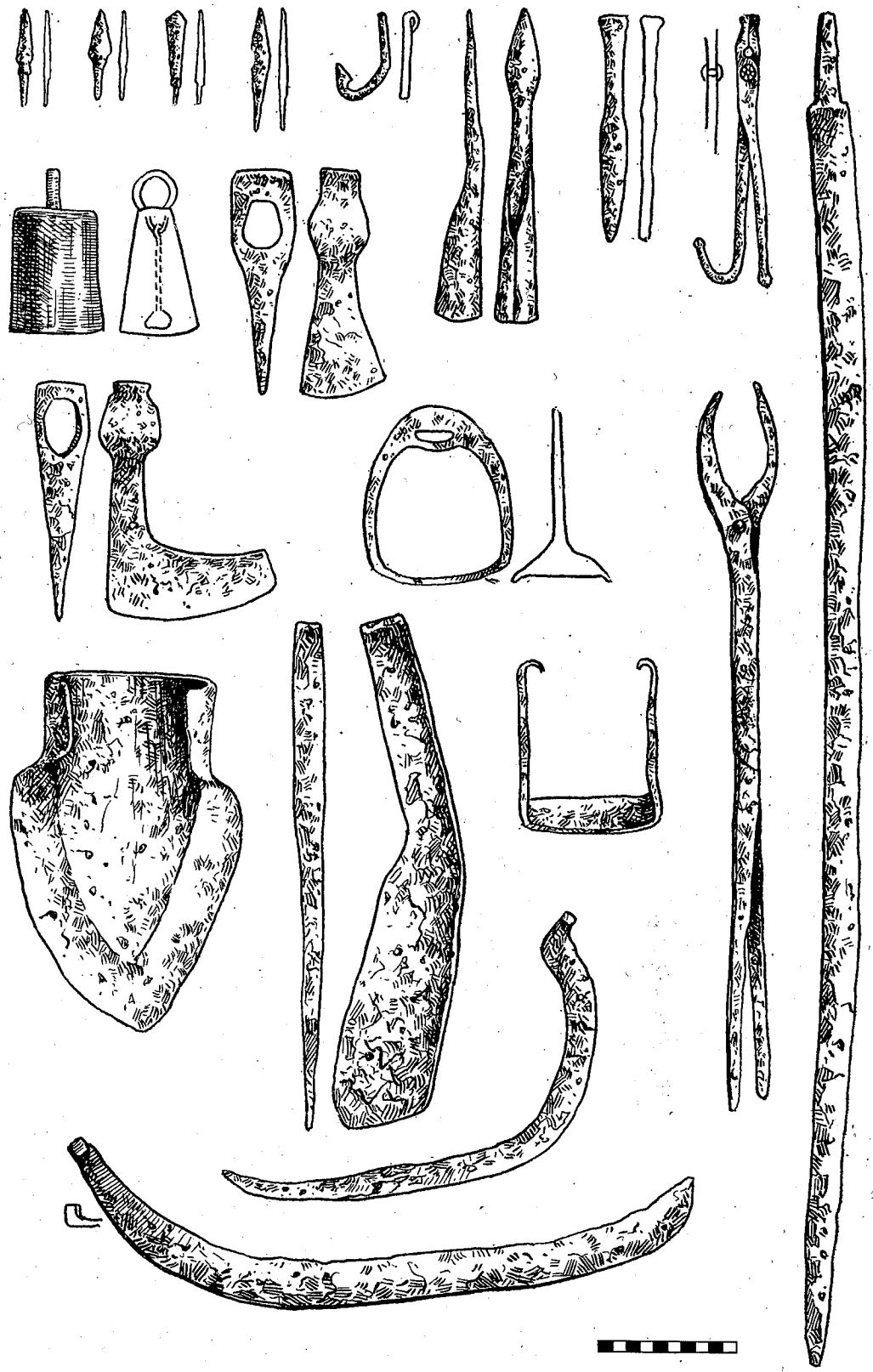

10

с мазилка. Зад югозападната стена е разчистена тухлена пристройка с варовиково-циментен под и правоъгълна ниша в средата на широката външна стена, която може да се счита за своеобразна джамия към кервансарая. От югозападния ъгъл на това помещение към рова води канал, чиито стени са обложени с тухли, покрити отгоре с мазилка, и който е предназначен за изтегляне на вода от покрива на сградата. Зданието вероятно е било двуетажно и е имало сложна покривна система[21] (обр. 6).

През 1971 г. от сектор № 17, разположен в централната част на вътрешния град и заемащ площ около 1000 кв/м, е разчистена голяма тухлена сграда, обкръжена от двор с постройки. Това имение се е състояло от градина, система от дворни постройки — останки от няколко бараки със зимници, обор за добитък и т. н. Имението е имало ограда. В югоизточния ъгъл на сектора са зафиксирани дупки от колове от тази ограда.

От сградата добре са запазени основите, системата от отоплителните канали и на места външните и вътрешните стени на долния етаж (обр. 7). За основен строителен материал са служили недобре изпечени тухли с квадратна форма (26—27/26—27/4,5—5 см), споени с глинесто-кален разтвор. На запад от сградата бе очертана голяма яма, която е служела за замесване на този разтвор. Основите на сградата са били вкопани в тесни, но достатъчно дълбоки изкопи (150 см). Основите са градени също от тухли. Пред фасадната част на сградата е имало широка настилка, чиято основа е укрепена със система от тесни и дълбоки канавки с дървени конструкции, вкарани в тях. Настилката отгоре е покрита с варовиково-глинест разтвор, а пред входа с чукана тухла.

Стените на сградата както външните, така и вътрешните, особено основата, носеща кръстатия свод, имат дебелина 1 м. В основата на плана на сградата лежи квадрат със страна 11 м, разделен на четири равни части (обр. 7). Всяка една от тях, служила за жилищно помещение, има площ 17 м^2. От вътрешната страна стените са били измазани, а в долната си част покрити с варовикови плочки. Помещенията се съединяват едно с друго с врати, широки 1 м. В насипа на един от входовете добре се е запазил падналият покрив, имащ сводеста форма.

В средата на югоизточната стена е разположен двоен вход, широк около 4 м. Той е водел през първото помещение на долния етаж, а през четвъртото — на горния. Пред входа е имало подиум, построен на дървени стълбове, който вероятно е представлявал невисока площадка за стълбище. От двете страни на входа към стената са долепени две полуколони, които навярно са оформяли порталната стена.

Покрай югозападната стена, отстъпвайки от нея на 1,5 м, е разположена редица от дупки за стълбове, които, изглежда, са поддържали балкона на горния етаж. На тази стена в района на помещение № 2 има отвор за прозорец, широк 1 м. Първазът и страниците на този отвор са били измазани. В североизточната стена на сградата в помещение № 4 има отвор за врата, чийто праг е образуван от вертикално поставени тухли. Вратата е водела към кухненската постройка, разположена на 2,5 м от сградата. Кухнята има две пещи, едната от които е била предназначена за приготвяне на храна и изпичане на хлебни изделия, а другата е представлявала скара и е била удобна за поставяне на котли. Двете пещи са били вместени, изглежда, в голяма дървена постройка. Наблизо са се разполагали бараки и зимници за съхраняване на припаси.

Северозападната част на сградата, монолитно свързана с централната част и градена също от тухли, се състои от два куловидни полукръгли издатъка и отоплително помещение с дълга платформа. В издатъците са разположени две неголеми стаи със закръглени стени. Възможно е да са били спални помещения, на които от вътрешната страна е била придадена форма на юрта. От ъгловото помещение, което е имало дебели външни стени, е водело стълбище към втория етаж. Стаите са били разделени с тънка (от две тухли) преграда. Отоплителното помещение се състои от отоплителна камера, вкарана в тухлен монолит с квадратна форма (3/3 м), и широка платформа, също направена от тухли и разположена покрай цялата северозападна страна на сградата. Зад платформата при северния ъгъл на сградата са се разполагали навеси за дърва и две ями, обложени с дървени дъски. На северозапад от платформата се намира дълбок кладенец, в чиято цилиндрична шахта е вкаран квадратен дъбов гредоред. Една пещ е отоплявала цялата сграда, включително и горния етаж. От тази пещ под пода на сградата е мина-

● *Обр. 11. Медни изделия от Билярското градище.*
Fig. 11. Cbjets en cuivre du site fortifié Biljar

11

вала разклонена мрежа от отоплителни канали.

Под насипите на стените и особено върху запазените участъци на пода на сградата са намерени многобройни останки от човешки скелети. Това са останки от жертвите на монголското нашествие, когато сградата заедно с останалите постройки на града е била подложена на най-жестоко ограбване и разрушение. Всичко ценно завоевателите, изглежда, са се постарали да изнесат, поради което вътре в сградата не са открити никакви съществени находки с изключение на интересна сребърна апкикация, отделни железни изделия и многобройни фрагменти от глинени съдове. Но в пълнежа на многобройните ями около сградата са намерени най-различни предмети. Това са разнообразни по форма и размери глинени съдове, в това число и оригинални светилници, богато изрисувани чаши, често покрити с глазура, огромни кърчази и питоси (хуми), служещи за съхраняване на вода и припаси, разнообразни кухненски и трапезни съдове. Интересни са металните, костените и каменните изделия — части от ключалки, ножове, брадви, висулки, апликации, дръжки и т. н. Интерес представляват фрагментите от прозоречни стъкла със закръглени краища, а също така парчета от стъклени съдове. Всички тези предмети, макар и фрагментирани, несъмнено показват, че проучената през 1971 г. сграда е представлявала жилищна постройка на богат и знатен човек, може би един от приближените на българския цар. И това не е очудващо, тъй като тя е разположена, както показаха предварителните проучвания, на централния площад на града между главната джамия и царския дворец. Тези сгради още чакат своите изследвачи.

Материалната култура на Билярското градище е доста разнообразна, но в същото време дава класически сбор от предмети, специфични за културата на Волжска България от домонголско време. Затова в известна степен характеристиката на културата на Билярското градище се явява и характеристика на българската култура. Най-многобройна и затова най-характерна се явява керамиката, представена с много десетки хиляди фрагменти и стотици цели съдове (обр. 8, 9). 98% от тях са изготвени на ръчно и рядко на крачно грънчарско колело. Но се среща и керамика, правена на ръка — по-често в долните нива на пласта (4—5% от общата маса).

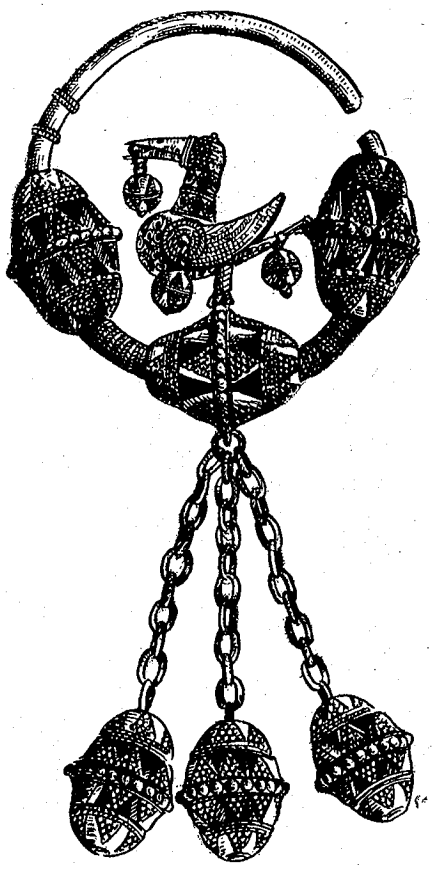

12

● *Обр. 12. Златен наушник от околностите на Билярското градище. Fig. 12. Pendant d'oreilles en or des environs du site fortifié Biljar*

Керамиката, изготвена на колело, като се съди по цвета на глината и повърхността, е средно или добре изпечена. Общо преобладават съдове с червен или кафяв цвят, но се среща и керамика с жълт, сив, а понякога и с тъмносив оттенък. Повърхността на повечето съдове е покрита с вертикални и рядко с пресичащи се излъскани ивици.[22] По форма съдовете се разделят на четири основни групи: кани, купи, големи питосовидни хуми и кърчази, гърнета (обр. 8). Каните се срещат повече в долните нива на пласта, докато в горните числено се увеличават хумовидните съдове. Горните части на съдовете, особено на купите, кърчазите и гърнетата, са орнаментирани с врязана украса и канелюри. Най-разпространени са такива елементи на орнамента като врязана вълна, нанесена между хоризонтални редове, скосени или право поставени отрязъци от къс гребенчат щамп.

Интересна е керамиката, срещана в долните нива на пласта, представена с фрагменти, а понякога с цели плоскодънни гърнета, направени от глина с примеси на шамот, но на ръчен кръг. Те обикновено са орнаментирани по устието с насечки и нарези, а по търбуха с врязани хоризонтални и вълнисти линии (обр. 9). Тя, както е отбелязано по-горе, е аналогична на салтово-маяцката (прабългарската) керамика. Заедно с тези съдове се срещат обикновено похлупаци, правени на ръка, с дръжки във форма на чукало (обр. 9).

Ръчната керамика е представена главно от кръглодънни и по-рядко от плоскодънни гърнета с цилиндрични гърла. В горната част и по устийния ръб тези съдове по правило са орнаментирани с врязана, шнурова и по-рядко с релефна украса. Съдове с примеси на счукани миди в тестото са орнаментирани с украса от отпечатъци на шнур или

● *Обр. 13. Костени изделия от Билярското градище. Fig. 13. Objets en os de Biljar*

13

гребен (обр. 9). Тези съдове са близки до съдовете от Танкеевския некропол и имат аналогии от Приуралието.[23] Оригинални са така наречените сфероконически съдове, които се срещат особено често в горните нива на културния пласт. Това са неголеми флаконовидни съдове с тесни гърла, сферични търбуси и конически дъна (обр. 4). На повърхността им често има знаци-тамги, които рядко се срещат върху останалата керамика. Обикновено това са знаци във форма на буквата А. Понякога по повърхността на съдовете се срещат графити.

Българите са били добри майстори в областта на обработката на металите. Ковашкият занаят добре е представен с продукция от железни лемежи, резачи от тежки плугове, коси, сърпове и други селскостопански оръдия; брадви с различни размери и форма и други дърводелски инструменти; ковашки оръдия на труда — клещи, чукове и пр.; разнообразно оръжие — мечове, саби, върхове на стрели и копия; предмети от конско снаряжение — юзди, стремена, пранги и т. н.; битови предмети — ключалки, ключове и пр. (обр. 10). За това, че металурзите и ковачите са заемали първостепенно положение, свидетелствува разположението на работилниците им в центъра на вътрешния град относително близко до дворцовия площад.

Медникарите са произвеждали различни битови предмети и евтини украшения. Особено широко са били разпространени медните съдове — ковани легени, кани, котли, потировидни чаши, тасове, купи (обр. 11). В средата на XIX в. в един от старите кладенци местните жители на Билярск са намерили 160 кг медни съдове. През 1956 г. на територията на Външния град при оран са намерени на едно място 8 медни легена и 8 кани. Билярските майстори са се специализирали в производство на ключалки във вид на фигурки на барс (обр. 11), а също така на многобройни апликации, изчукани на матрица (обр. 11), на огледала и т. под.

Оригинални са ювелирните произведения от благородни метали — злато и сребро. Това са вити гривни и торкви, пръстени с печат, наушници с една или три висулки, апликации и токи за колан. Особен интерес представляват ажурните наушници с три висулки и фигурка на птица в центъра (обр. 12). Детайлите на тези наушници обикновено са изработени от тел с припоени към нея или едно към друго дребни топчета, т. нар. гранулация. Висулките са окачени на верижки и имат яйцевидна форма.

Често се срещат изделия от кост и рог като готова продукция или като суровина. Нерядко последната се открива в ями. През 70-те години на миналия век местните жители на Билярск само за една година са изкопали и предали на закупчици 1600 кг такива кости. От тях са се произвеждали дръжки, пандантиви, мъниста, амулети, детаили от лък, шахматни фигурки и др. (обр. 13). Повърхността на тези вещи обикновено е покрита с орнамент, в който преобладават геометрични фигурки.

Развити са били и други занаяти — обработка на дърво, кожа, камък и т. н. Многобройни са също така вносните произведения от източен произход, кехлибарени украси и т. п. Ограничеността на настоящата статия не ни позволява да се спрем на всички тези материали.

Проучванията на Билярското градище и околностите му са още в самото начало. Имаме всички основания да се надяваме, че бъдещите многогодишни разкопки ще ни разкрият още много страници от историята на Волжска България.

[1] А. П. Смирнов. Волжские булгары. М., 1951; В. Ф. Генинг и А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964; История Татарской АССР. Казань, 1968.

[2] Абоба — Плиска. ИРАИК, X, 1905.

[3] В. Иванова-Мавродинова. Преслав. Варна, 1966.

[4] В. А. Кузнецов. Разкопки Змейского поселения VIII—X вв. — Материалы по археологии и древней истории Северной Осетин. Орджоникидзе, 1969, с. 95.

[5] С. А. Плетнева. Средневековая керамика Таманского городища. — Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1963.

[6] С. А. Плетнева. От кочевий к городам. — МИА, 142, 1967, с. 107 и сл.

[7] В. Ф. Генинг и Л. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964.

[8] С. М. Шпилевский. Древние города и другие болгаро-татарские памятники в Казанской губернии. Казань, 1877, с. 364.

[9] Пак там, с. 138—139.

[10] В. Златарски. История на Българската държава през средните векове. Т. I, ч. 2, С., 1971. с. 51.

[11] Татарско-русский словарь. М., 1966. с. 70, 72.

[12] А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб, 1870. с. 275.

[13] С. М. Шпилевский. Древние города..., с. 123.

[14] В. Н. Татищев. История Российская. Т. I. М., 1962, с. 269.

[15] Н. Рычков. Журнал или дневние записки путешествия по разным провинциям Российского государства в 1769—1770 г. СПб, 1770.

[16] В. А. Казаринов. Описание Билярских и Баранского городищ. — Известия общества археологии,

истории и этнографии при Казанском университете. Т. III. Казань, 1884.

[17] М. Г. Худяков. Разведки в Билярске летом 1915 г. — Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Т. XXX. Вып. I. Казань, 1919.

[18] А. С. Башкиров. Экспедиция по изучению болгаро-татарской культуры летом 1928 г. — Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР. Вып. 3. Казань, 1929.

[19] Е. П. Казаков, А. Х. Халиков, Е. А. Халикова. Биляр. Археологические открытия 1967 г. М., 1968. с. 133—134.

[20] А. Х. Халиков, П. Н. Старостин, Р. Г. Фахрутдинов. Исследования Биляра. Археологические открытия 1968 г. М., 1969.

[21] Е. А. Халикова, А. Х. Халиков. Раскопки в Биляре керван-сарая. Археологические открытия 1970 г. М., 1971.

[22] Т. А. Хлебникова. Гончарное производство волжских болгар X — начала XIII вв. — МИА, III, 1962.

[23] Е. П. Казаков. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника. — Археология и этнография Татарии. Т. I. Казань, 1971.

La capitale de la Bulgarie de la Volga de l'époque pré-mongole

A. H. HALIKOV

(Résumé)

Le site fortifié Biljar se trouve sur la rive gauche de la rivière Čeremšan dans la region Alexeiewskii de la République socialiste autonome de Tatarie. Ce sont les vestiges du Grand Bulgar qui fut la capitale jusqu'en 1236 de la Bulgarie de la Volga. Dans la fondation de cet état qui a existé entre le Xe et le XIVe s. dans le bassin de la Volga et celui de la Kama ont pris part aussi les tribus protobulgares.

Le site fortifié Biljar, tout comme les deux capitales bulgares — Pliska et Preslav — comprend une ville intérieure et une ville extérieure. C'est une vaste forteresse qui représente deux rectangles inscrits l'un dans l'autre entourés tous les deux par un système de valums et fossés. Elle est apparue pas plus tard que le début du Xe s. Ceci est prouvé d'un part par certaines sources écrites arrivées jusqu'à nous et d'autre part par les fouilles archéologiques entreprises en 1967 sous la direction d'une expédition unie de l'Université de Kazan et de l'Institut des lettres et d'histoire de Kazan.

D'après les études préliminaires on a trouvé dans l'aire territoriale de ce site environ 1200 vestiges d'ouvrages dont 30 relèvent d'édifices en brique et en pierre, la plupart ayant appartenu à la ville intérieure. Hors du site on a localisé les restes d'un important établissement de potiers, et dans la partie Ouest de la ville intérieure, un quartier de ferronniers.

Deux nécropoles musulmanes furent étudiées, dont l'une édifiée sur les lieux d'un ancien habitat commercial et artisanal. Dans le voisinage de la seconde nécropole on a mis au jour les vestiges d'un caravansérai du X—XIe s. qui, par la suite, est resté sous les ouvrages fortifiés des avant-postes. L'édifice semble avoir eu deux étages, de nombreuses pièces et une cour. Il comportait un système compliqué de la toiture, ainsi qu'un réseau de canaux pour le chauffage. Il était bâti en briques, en calcaire blanc et en torchis.

Dans la partie centrale de la ville intérieure — entre le palais royal et la mosquée principale — on a découvert les restes d'une grande propriété — un édifice en briques bordé d'une cour avec des constructions et entouré d'un enclos. L'édifice a un plan carré et avait été surmonté de voûtes cruciformes. Il comporte un système compliqué de chauffage aussi qu'un puits.

Tous les secteurs mis au jour ont livré de nombreux squelettes humains provenant des victimes de l'invasion mongole lorsque la ville fut saccagée.

Les fragments de céramique recueillis relèvent de trois groupes principaux: vases exécutés à la main, au tour du potier actionné à la main ou au tour actionné au pied. Leur décor consiste en traits incisés ou en bandes lustrées. Les sphères-cones découvertes, dans lesquelles on conservait des liquides précieux ou bien des matériaux secs, portent tracés sur la surface des tamgas et des graffiti très interéssants qui méritent une attention particulière. On a découvert également des vases approchants des pièces de la nécropole de Tankéevka et la céramique du type saltovo-majatzki.

Les divers produits en fer, les vases en cuivre et les autres objets, les parures en argent, en or, en os, en corne et en verre sont un témoignage qu'une industrie artisanale avait prospéré dans la capitale de la Bulgarie pré-mogole.

Колективна находка от средновековни накити от София

ИРИНА ЩЕРЕВА

В средновековния отдел на Археологическия музей в София се съхранява интересна колективна находка от средновековни накити (обр. 1).[1] Тя е открита случайно при изкопни работи в столицата още през 1897 г. Предметите са били поставени в глинен съд, който за съжаление отдавна е изгубен. В инвентарната книга на музея липсва описанието на съда. Споменава се само, че гърнето е имало похлупак.

Пръв за находката споменава В. Добруски.[2] Той се спира подробно върху обстоятелствата на намирането на съкровището и съобщава, че в гърнето освен накити е имало златни и сребърни византийски монети. Л. Нидерле в своята книга за византийските накити съвсем бегло споменава за находката и я датира в XI в.[3] Тридесет години по-късно С. Георгиева се спира по-подробно върху нея, като й дава нова датировка (VI—VII в.) и я свързва с така наречената кестелска култура.[4]

Както вече споменахме, находката се състои от накити и монети. В настоящата публикация ще се занимаем по-обстойно с накитите. Това са обеци, метални апликации и части от огърлица. Тъй като В. Добруски и Л. Нидерле изобщо не се спират върху описанието на украшенията, а С. Георгиева е допуснала в описанието известни грешки и непълноти, ще си позволим да се спрем по-обстойно върху описанието на отделните предмети.

1. Чифт златни обеци. Дължината на всяка една от тях е 1,9 см, общото тегло е 4,35 гр. Кръжилото на обеците представлява обла тел, извита във форма на неправилен овал. Единият край на кръжилото е завит в кукичка, а другият в халкичка. Към кръжилото е припоена двойна гроздовидна висулка, образувана от по-малки и по-големи гранулки. Долният и горният край на висулката завършват с по една голяма гранула, която е отделена от останалите със спираловидно навита тел. Под халкичката на кръжилото е припоено украшение във форма на кръгче, съставено от отделни гранулки. Второ такова украшение е припоено към кръжилото от другата страна на висулката, симетрично на първото. Под тези украшения около кръжилото има спираловидно навита тел. Обеците са добре запазени и правят впечатление с изящната си изработка. Те дават основание на С. Георгиева да отнесе цялата находка към VI—VII в. и да я свърже със заселването на славяните на Балканския полуостров. Действително гроздовидният тип обеци рано се появява в славянските земи. Срещат се те и в нашите ранносредновековни находища.[5] Но по материал и начин на изработка съществено се отличават от представените тук. Обикновено са бронзови, по-рядко сребърни с лети висулки, чиято форма имитира гранулационната техника. Подобни на обеците от софийската находка са намирани в Чехословакия.[6] Там те се определят като източновизантийски тип и се датират в IX—X в. Същият тип обеци са намирани в Югославия.[7] Авторката ги датира в XII в. Гроздовиден тип обеци, изработени в същата техника, са намерени в една колективна находка в СССР.[8] Там те са открити заедно с монети, най-късните от които са от XI в. Както се вижда, гроздовидният тип обеци е битувал доста продължителен период от време и не може да бъде сигурен датировъчен материал.

Имайки пред вид стила на обеците от нашата находка, грижливата им и изящна изработка, склонни сме да допуснем, че те са произведения на византийското златарско изкуство.

2. По-голям интерес за нас представлява другата обеца (обр. 2). Тя също е златна. Тежи 8,19 гр. Диаметърът ѝ е 2,2 см. Като имаме пред вид теглото и големината на обецата, мислим, че тя е по-скоро наушник. Кръжилото е направено от обла дебела тел, която в единия край е извита есовидно, а в другия завършва с кукичка. На кръжилото е нанизана сфера, чиято повърхност е осеяна с гранули. Всяка една гранулка е поставена в гнездо, образувано от тел, завита в халка. Сферата е опасана по средата от двойна линия осукана тел. От двете страни на украшението около кръжилото спираловидно е навита двойно осукана тел.

● *Обр. 1. Накитите от софийската находка. Fig. 1. Les parures de la trouvaille de Sofia*

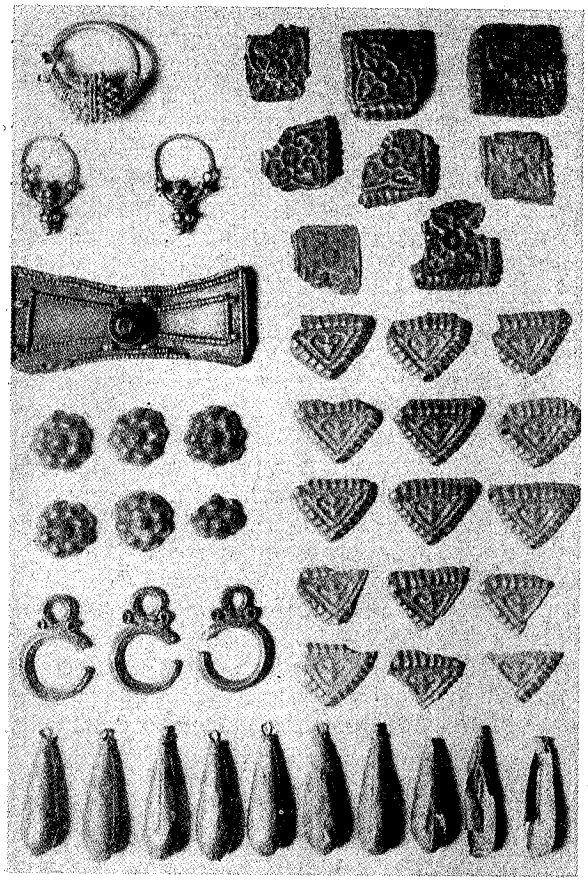

1

Обеца или наушник с подобна гранулирана сфера не е нещо необикновено. Този тип често е намиран в нашите земи.[9] Такива обеци са намирани и в други страни (Румъния[10], СССР[11], Югославия[12], Унгария[13], Чехословакия[14] и др.). По-особена тук е есовидната закопчалка. В нашия музей тази обеца е единствен екземпляр. Есовидните закопчалки се появяват в славянските земи след IX в. У нас те се срещат рядко. От друга страна, всички обеци с подобни гранулирани сфери се датират от всички автори късно (XII—XIV в.). Твърде вероятно е този наушник да е междинен тип. Като имаме пред вид неговите особености, считаме, че не може да се датира по-рано от XI—XII в.

3. Апликация с форма на издължен правоъгълник, чиито тесни страни се разширяват неравномерно. Тя е изрязана от тънка сребърна ламарина и е позлатена от двете страни. Дълга е 5 см и е максимално широка 2,2 см. Лицевата страна по краищата е обточена от двойна линия, образувана от припоена насечена тел, която имитира гранулация. На 2 см навътре от тази двойна линия има трета такава, която в по-малък размер повтаря формата на апликацията. В центъра на пластинката е припоено високо цилиндрично гнездо, в което е поставено тъмносиньо стъкло. На всяка срещуположна страна на украшението има припоени по две халкички, които са разположени между вътрешната и външната насечени линии почти по средата на всяка една страна на апликацията. Вероятно през тези халкички се е пронизвал някакъв кордон. В средата на дългите страни на пластинката има пробити по две малки дупчици за прикачване към основата. Докато останалите предмети от съкровището правят впечатление с добрата си изработка, тази апликация е направена грубо и небрежно. С. Георгиева смята, че тази продълговата пластинка е част от коланна гарнитура и по стил може да се свърже с втория период на кестелската култура (VII—VIII в.). Ние считаме, че по стил и функционално предназначение апликацията не е аналогична с коланните украси, принадлежащи на кестелския период. Самата авторка пише, че за втория период на кестелската култура са характерни летите колании апликации с растителен или животински мотив.[15] По форма нашата апликация няма също нищо общо с продълговатите пластинки от кестелските колани. Тази апликация, сравнително голяма, е много тънка и крехка и вероятно е била пришивана на

плат. Може би е служила за украса на дреха или още по-вероятно заедно с други апликации е оформяла някаква украса за глава.

4. Сребърни позлатени апликации с триъгълна или квадратна форма. Макар и различни по форма, принадлежат на една и съща гарнитура. Четвъртитите имат размери 2×2 см, а триъгълните са широки 2 см и високи 1,7 см. Апликациите са изчукани на матрица. Изработени са от много тънка ламарина (0,1 см). И триъгълните, и четвъртитите апликации са украсени с един и същ релефен лилиевиден мотив, включен в сърцевидно поле, което е оградено от изпъкнала линия. Върху квадратната апликация този мотив се повтаря четири пъти и образува четирилистна розета, чиито листа имат сърцевидна форма. Краищата на апликацията са подгънати под ъгъл по отношение на лицевата страна и са украсени с канелюри. В ъглите им има пробити съвсем малки дупчици за прикрепяне към основата. Апликациите са много крехки, което ни кара да се съмняваме, че представляват коланен накит. Поскоро те са били пришивани към дреха, а може би също са служили за украса на глава. По отношение на орнамента този накит има хубав паралел с една находка от Трапезица във Велико Търново. Тя представлява обковка на евангелие или икона, в чиято украса е включен същият лилиевиден орнамент.[16] К. Миятев датира обковката от XIII—XIV в. В колекциите на Историческия музей в Москва се съхранява под № 34707 апликация, аналогична на квадратната апликация от софийската находка. Тя произхожда от Волжска България. Тук за украса също е използуван лилиевидният орнамент, включен в сърцевидно поле.[17] Във фонда на същия музей се пази и матрицата, върху която е изчукана апликацията. Б. А. Рибаков не дава точна датировка на този материал, но счита, че той не може да се постави по-рано от средата на X в. Като имаме пред вид стиловите белези на апликациите от находката и другите материали, които се намират в съкровището, считаме, че те също не могат да бъдат от по-ранна епоха.

6. Интерес представляват в находката и капковидните висулки от огърлица. Те са сребърни. Образувани са от две споени по-

2

● *Обр. 2. Златна обеца-наушник от софийската находка. Fig. 2. Pendant d'oreilles en or de la trouvaille de Sofia*

ловини. В горния стеснен край на висулките около отвора е припоена телчица, украсена с коси врязани линийки. В същия горен край има припоена халкичка за окачване. Подобни висулки от огърлица са намирани в нашите земи в Хасковско,[18] Кърджалийско[19] и Благоевградско.[20] Те се датират в IX—XI в. и се намират в райони, близки до Византия.

Находката съдържа още сребърни апликации във вид на осмолистни розети, изчукани също на матрица, и три сребърни незатворени халки, направени от тел с ромбовидно сечение. Към халките са припоени тънки пластинки, чиито краища са завити халкички. Те също са пришивани на плат.

С нумизматичния материал от съкровището са се занимавали редица изследвачи.[21] Монетите са от XI — началото на XII в. Вероятно съкровището е било заровено в земята в началото на XII в. Сега монетите от находката се пазят в Нумизматичния отдел на Археологическия музей в София.

От казаното дотук се вижда, че предметите от софийската находка не могат да бъдат от толкова ранна епоха (VI—VII в.), нито да представляват колонна гарнитура, както ги определя С. Георгиева. Стиловите и техническите особености, приведените аналогии и особено монетите карат да смятаме, че те са от XI, най-късно от началото на XII в.

[1] Инв. № 351 в Средновековния отдел на АИМ.

[2] В. Добруски. Археологическа находка в София. — Български преглед, 1897, кн. 1, с. 152—153.

[3] L. Niederle. Příspěvky k vývoji byzantsýkych šperků. Praha, 1930, p. 30, fig. 8.

[4] С. Георгиева. Относно произхода и общността на накитите на Велика Моравия и средновековна България. — Славянска филология, XI, 1968, с. 205—210.

[5] Атанас Милчев. Ранносредновековни бъл-

гарски накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. — Археология, 1963, кн. 3, с. 22—28, обр. 1—3; Ж. Въжарова. Славянски и славяно-български селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965, с. 144, обр. 102_2; Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (тюрко-българи) в светлината на археологическите данни. — Археология, 1971, кн. 1, с. 6, обр. 5, 10; Д. Аладжов. Средновековни погребения в Югоизточна България. — ИБМ, I, 1969, с. 138—140, обр. $3_г$.

[6] B. Chropovský. Vyvoj d stav archeologickeho výskumu doby vel'komoravskej. — Slovenska archeológia, XIX—2, 1971, p. 587, fig. 8.

[7] Д. Минић. Средњовековна некропола на великом градцу. — Старинар, XX, 1969, с. 242, обр. 8.

[8] Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М. — Л., 1954, с. 85, табл. 8.

[9] С. Георгиева и Р. Пешева. Средновековен български некропол край Ловеч. — ИАИ, XX, 1955, с. 542, обр. 39_3.

[10] Д. Теодору. Раннефеодальный клад украшений найденный в Войнешти (Яссы). — Dacia, V, 1961, с. 515, обр. $8_{1,2}$.

[11] Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова. — МИА СССР, 11, 1949, с. 59, обр. 26.

[12] М. Биташевић. Сбирка средновековног и касног народног накит из Дубовца. — Рад Војвођанских музеја, Нови сад, 10, 1961, с. 27. т. $I_{2,2a}$.

[13] Z. Kádár. Byzantinische Denkmäler in Ungarn. — Archaeologische Funde in Ungarn. Corvina, Budapest, 1956. p. 39.

[14] J. Poulik. Archeologiske vjskumy a velka Morava. — Archeologiske rozhledy, XV, 5, p. 579. fig. 190.

[15] С. Георгиева. Относно произхода и общността на накитите на Велика Моравия и средновековна България. — Славянска филология, XI, 1968, с. 209.

[16] Кр. Миятев. Царевград Търнов. — Археология, 1964, кн. 3, с. 24.

[19] Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 304—305, обр. 75—76.

[18] Д. Аладжов. Цит съч., с. 147—149, обр. 8.

[19] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 6, обр. 8.

[20] Ж. Въжарова и В. Чачева. Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг. — Археология, 1968, кн. 2, с. 32, обр. 9.

[21] D. Taccela. Une trouvaille de sous d'or byzantins. — RN II, 1897, p. 32; G. Schlumberger. Comptes-rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres, 4 série, XXV, 1897, p. 303—304; D. M. Metcalf. Coinage in the Balkans 820—1355. — Institute for Balkans studies, Thessaloniki, 80, 1965, p. 84.

Une trouvaille des parures médiévales de Sofia

I. ŠTEREVA

(Résumé)

L'objet de cet article est la trouvaille des parures médiévales découverte fortuitement à Sofia en 1897. La trouvaille contient aussi des monnaies byzantines du XIe—XIIe s. La première publication sur ce trésor est de V. Dobruski. L. Niederle le mentionne également dans son ouvrage sur les parures byzantines, en le datant du XIe s. Par la suite S. Georgieva s'en est occuppée aussi en le rattachant à la culture Keszthely du VIe—VIIIe s.

L'auteur décrit les différents objets car jusqu'à ce jour aucune description détaillée de ce trésor n'avait été effectuée. L'examen des formes et de la technique des appliques exclut toute possibilité que ces objets aient appartenu à une garniture de ceinture et on ne saurait les mettre en relation avec la culture Keszthely. Les particularités de style des objets, les analogies avec des trouvailles datées, ainsi que les données provenant des monnaies trouvées avec les parures viennent infirmer la datation donnée par S. Georgieva. Probablement cette trouvaille est d'origine byzantine et remonte au XIe ou au début du XIIe s.

Църква № 5 в Шуменската крепост

ВЕРА АНТОНОВА

Руините на Шуменската крепост, за която доскоро се знаеше много малко, се намират върху най-източното възвишение на Шуменското плато. Археологическите проучвания, извършвани през последните години тук, допринесоха много за изясняване плана на крепостта през различните периоди. Вижда се, че Шуменската крепост е била не само важен военен, но и производителен център и през Втората българска държава. В резултат на тези изследвания в отделни сектори се разкриват крепостните съоръжения, архитектурни комплекси, работилници и църкви.

При разкопките през 1971 г. северно от кула № 3, в квартал Х-ж, се откриха останки

● *Обр. 1. План на църква № 5 в Шуменската крепост. Fig. 1. Plan de l'église No 5 de la forteresse de Šumen*

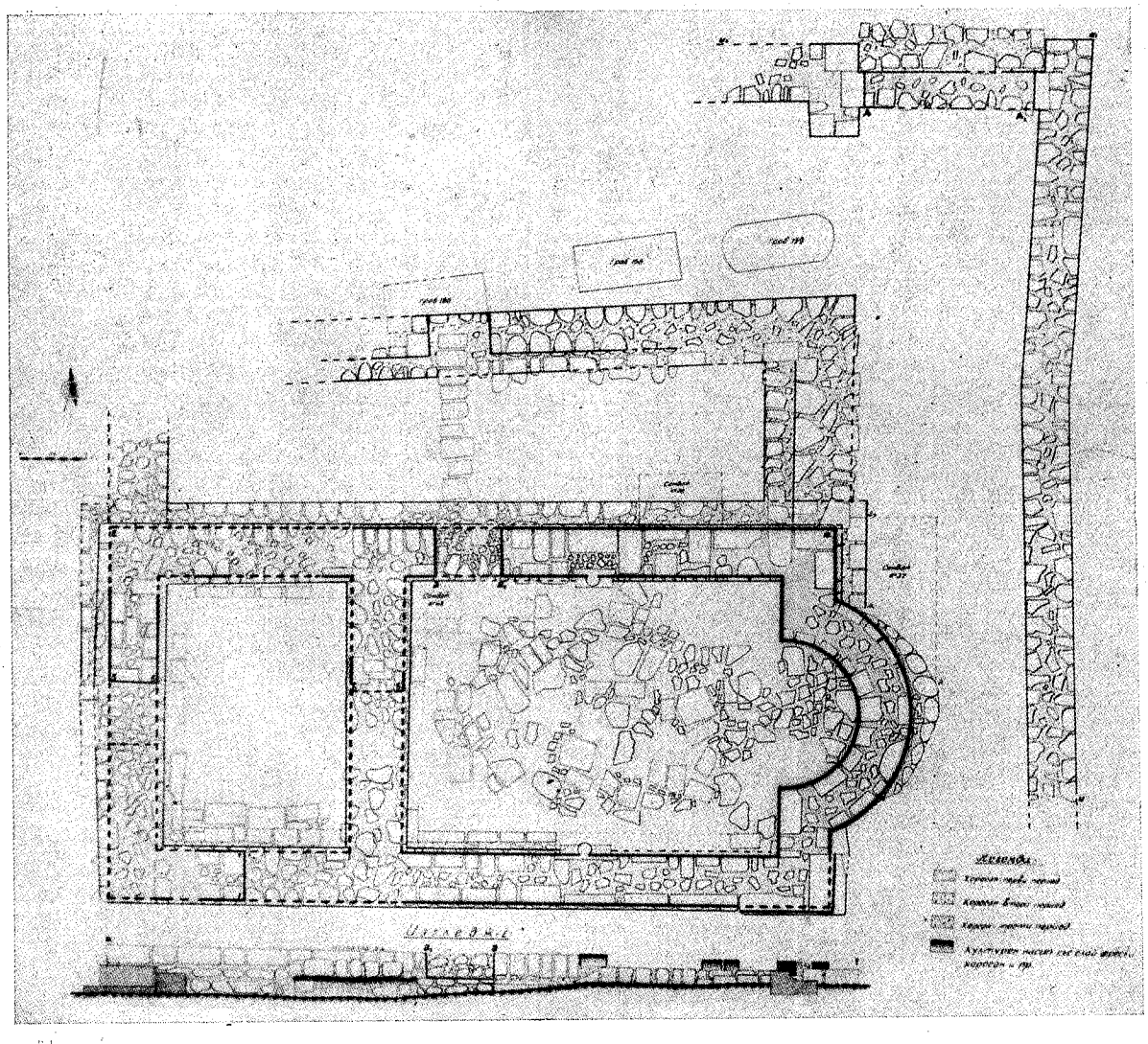

1

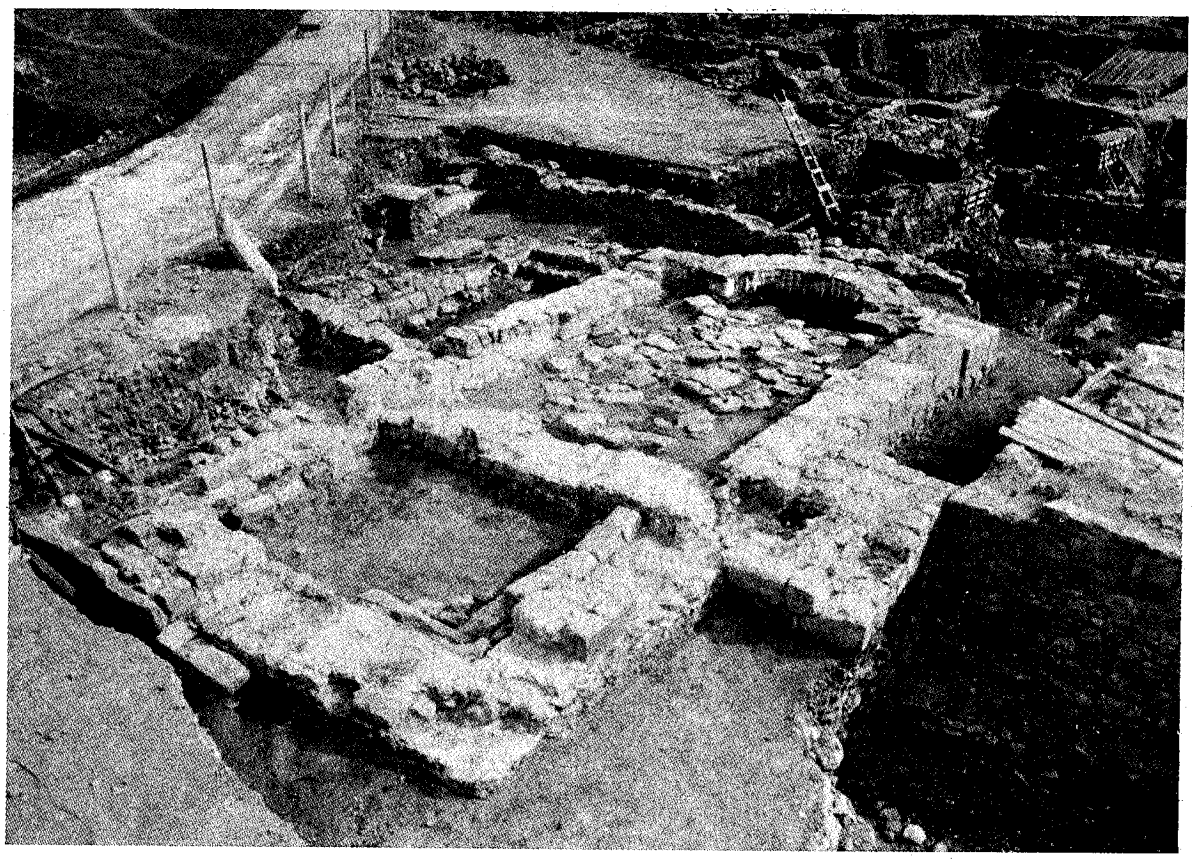

2

● *Обр. 2. Църква № 5 в Шуменската крепост. Fig. 2. L'église No 5 de la forteresse de Šumen*

от сграда, която се оказа църква. Това е петата църква, разкопана досега на Шуменската крепост, поради което я означаваме като църква № 5. Тя е еднокорабна и едноапсидна постройка, разположена изток—запад (обр. 1, 2). На запад църквата е била снабдена с притвор, отделен от наоса със стена, дебела 0,80 м. Външно църквата е дълга 12,65 м и широка 6,10 м. Вътрешно наосът без апсидата е дълъг 6,40 м, а притворът —2,75 м. Апсидата, полукръгла отвън и отвътре, е с диаметър 2,20 м и дълбочина 1,15 м. В притвора се е влизало откъм запад, където в стената се намира вход, широк 1 м (обр. 3). Личат отпечатъци от тухлите на настилката му. В северната му страница е запазен само един ред камъни, високи 0,35 м. Пред входа бе открито стъпало от обработен варовиков камък. Вход, съединяващ притвора с наоса, се намира срещу западния вход, точно в оста на църквата и е бил със същите размери. И при него е запазена само северната страница с един ред камъни над прага. Впоследствие той е бил затворен с дребни ломени камъни и хоросан. В притвора се е влизало и откъм юг, където от входа се очертава само западната страница. Дебелината на външните зидове е 0,70 м, а на апсидата 0,80 м. Южният зид в източния си край е наддал с 8 см поради свличане на насипа. Основите на църквата са фундирани в културния насип на 1,30 м дълбочина от някогашното й ниво. Те са от полуобработени камъни със средни размери: дълж. 0,54/0,55/0,34/0,70 м, и шир. 0,30 до 0,35 м. Спойката е бял хоросан. Тъй като скалата тук пада ниско, в сондаж № 37 се вижда, че теренът е укрепен с подложка от ломени камъни и кал, дебела до 1 м. Върху нея лягат основите на зидовете (обр. 4).[1]

Правят впечатление прецизният и стегнат градеж на църквата над основите, както и строителният материал. Зидовете са строени по начин, напомнящ градежа на старобългарските постройки в ранносредновековните

центрове. Добре обработените варовикови блокове с размери 0,64/0,34 м, 0,53/0,28 м, 0,66/0,26 м, 0,65/0,40 м, 0,66/0,36 м се редуват по дължина и ширина в редова зидария (обр. 5) така, че обхващат цялата дебелина на зида почти без всякакъв пълнеж в средата. Спойката е бял хоросан, като фугите отвън са добре замазани. Подобен градеж познаваме от сгради в аула при Чаталар (дн. Цар Крум), Преслав и Плиска. Прецизен е градежът на църква № 1 в Червен,[2] църкви в Несебър и др. От вътрешната страна лицевите камъни са значително по-грубо издялани и оформени, понеже са били покрити с мазилка. Суперструкцията на всички зидове започва над вътрешен и външен цокъл, широк 0,10 м, който при апсидата се разширява до 0,40 м, като следва нейната извивка. В източната фасада зидът е строен още по-прецизно (обр. 5). Тук над цокъла каменната зидария започва над двуредов пояс от тухли с размери 0,30/0,04 м, който опасва апсидата и минава под цялата дебелина на зида. Изглежда, че в строежа са били използвани и сантрачи. От вътрешната страна, на около 0,20 м под пода минава гнездо на надлъжен сантрач със страна 0,14 м, който опасва църквата от трите страни и лежи наравно с лицето на зида.[3] В градежа са били използвани вероятно пояси от тухли, чиито легла на места в западния край на северната стена личат. Поради малката запазена височина на зидовете на други места това не се вижда. Освен това в насипа бяха намерени много късове тухли с хоросан, едни от които може би произхождат от градежа, а други от пода на църквата. Олтарното пространство подобно на църква № 18 в Трапезица[4] архитектурно не е било отделено от наоса.

В църквата се установиха два пода. Първоначалният под, макар и много разрушен, отчасти се проследи покрай южната стена и апсидата. Той се състои от тухли с размери 0,33/0,17 м, поставени върху хоросанена замазка. По-късният под, замазан също с хоросан, отделен от първия с тънък пласт черноземъ, е от плоски необработени камъни с различни размери и е по-добре запазен (обр. 5). Каменната настилка обхваща цялостно само наоса. Нивото на притвора е по-ниско от това на наоса поради наклонения терен. В него от каменната настилка на пода са останали само няколко плочи покрай южната му стена. Тук се разчистиха и овъглени греди от покривната конструкция. От вътрешната страна на наоса и на притвора минава бордюр, ши-

3

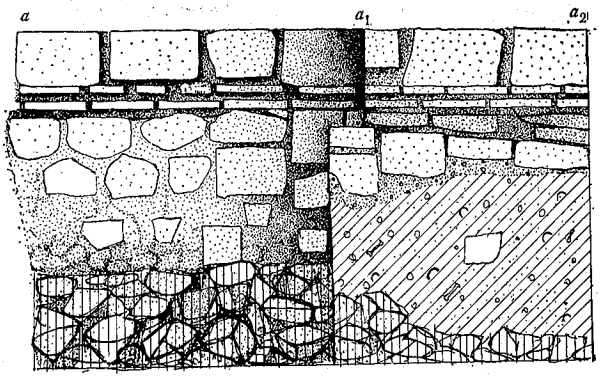

4

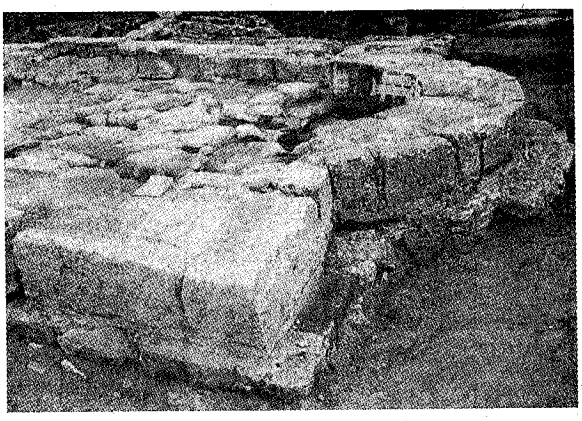

5

● *Обр. 3. Вход на западната стена на притвора на църква № 5. Fig. 3. Entrée située dans le mur occidental du narthex de l'église No 5*
● *Обр. 4. Сондаж № 37 на Шуменската крепост. Fig. 4. Sondage No 37 dans la forteresse de Šumen*
● *Обр. 5. Характер на градежа на църква № 5 в Шуменската крепост. Fig 5. Mode de construction de l'église No 5 de la forteresse de Šumen*
● *Обр. 6. Фрагменти от стенописи. Fig. 6. Fragments de peintures murales*

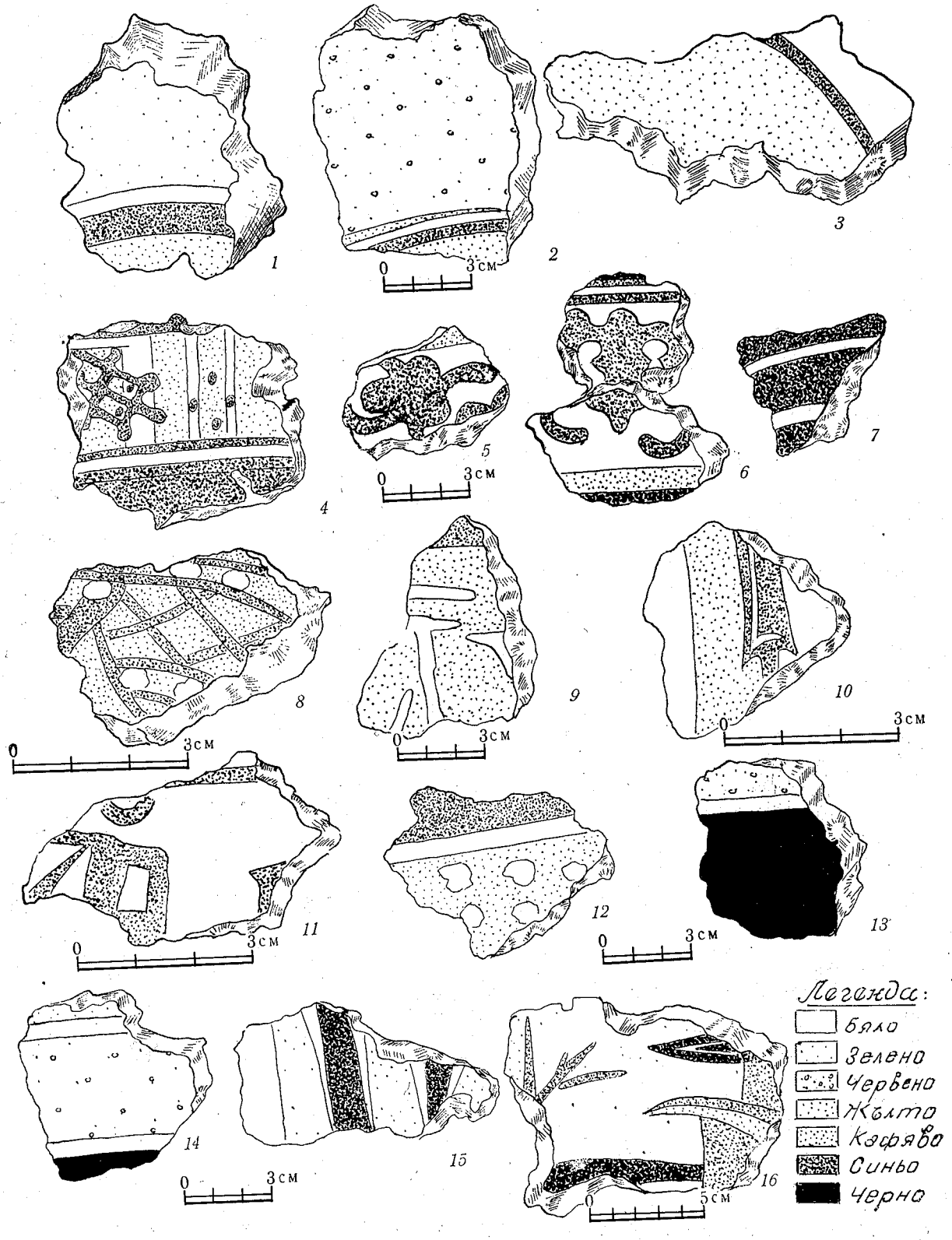
1
2
3
0 3см
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
0 5см
Легенда:
бяло
зелено
червено
жълто
кафяво
синьо
черно

6

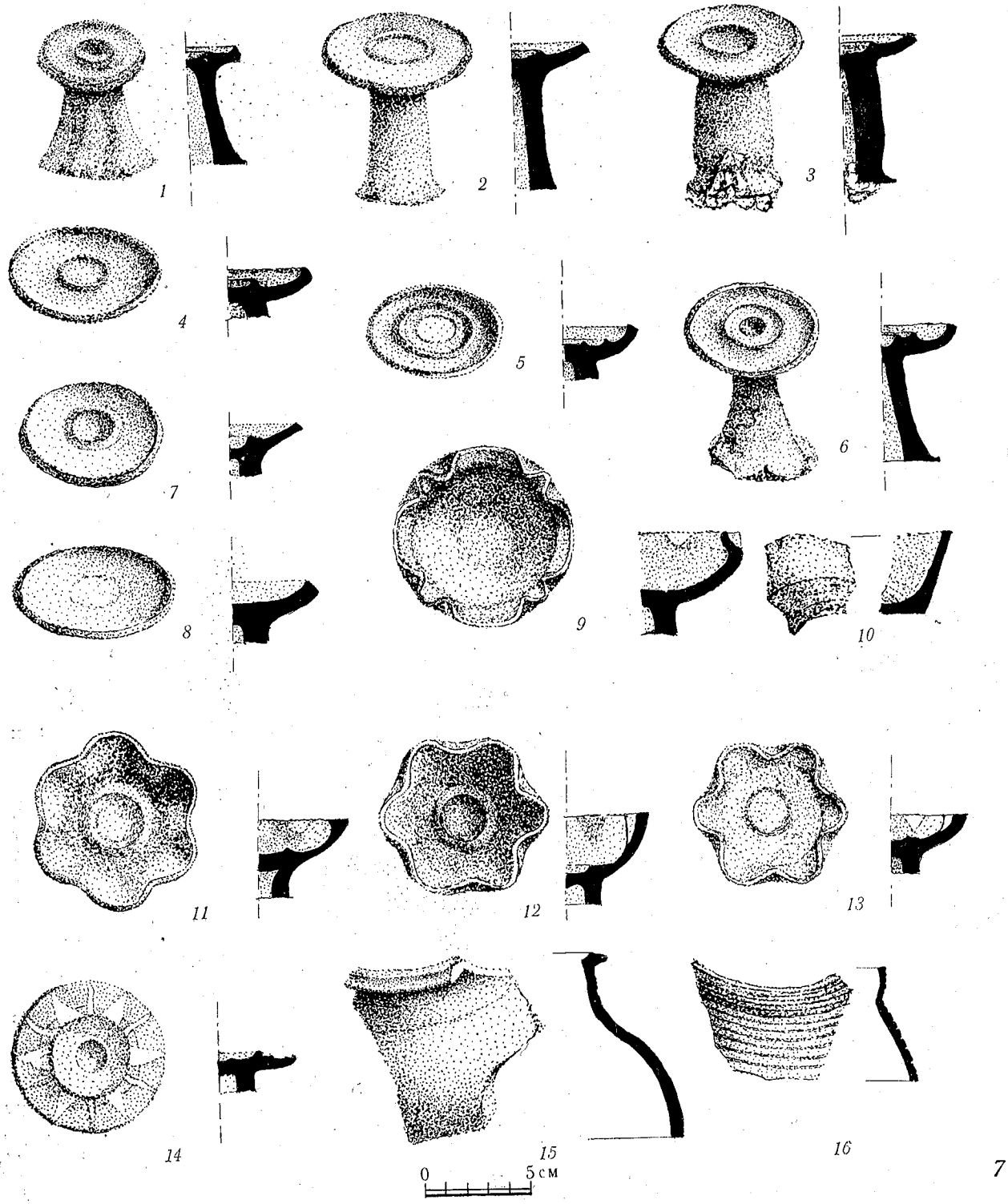

● *Обр. 7. Глинени панички и фрагменти. Fig. 7. Soucoupes et fragments en argile*

● *Обр. 8. Фрагменти от сграфито керамика. Fig. 8. Fragments de céramique à sgraffito*

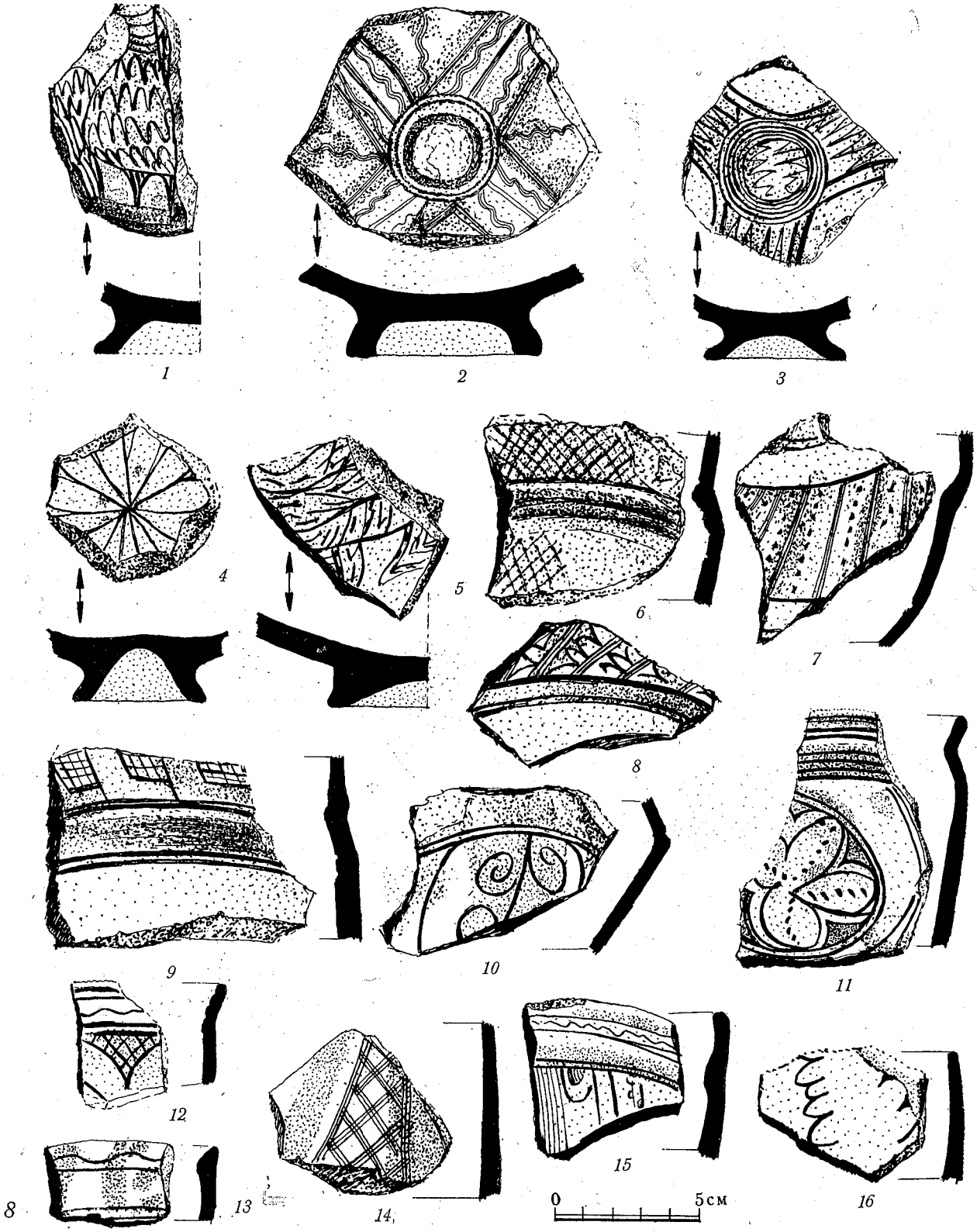
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
0
5 см

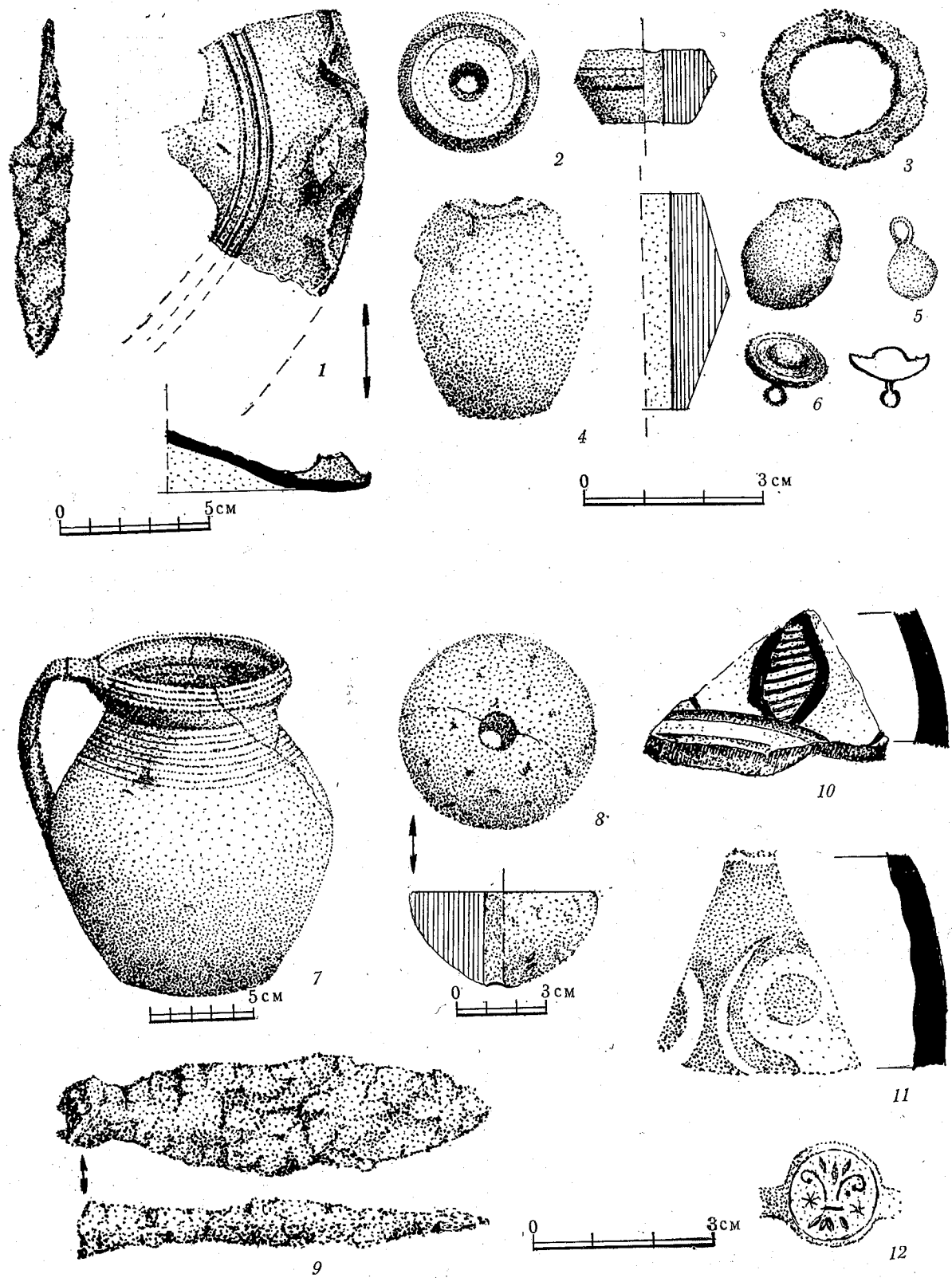
1
0
5см
2
3
4
0
3см
5
6
7
5см
8
0
3см
10
11
9
0
3см
12
9

рок 0,35 м, от варовикови продълговати обработени камъни с размери: 0,45/0,40/015 м, прилепени към стените с хоросан, смесен със ситни камъчета. Бордюрите се свързват с покъсния под на църквата. От външната страна покрай северния и западния фасаден зид са минавали подобни бордюри, широки тук до 0,45 м (обр. 2). Те напомнят каменните бордюри покрай ранносредновековни сгради в аула при Чаталар,[5] двореца в Плиска и др. Във вътрешното лице на северния и южния зид на наоса, почти в средата, симетрично един срещу друг са вградени два капителa с полуколонки с диаметър 0,20 м, може би поддържали арка или за украса. Върху плоската долна част на блока, в който са моделирани колонките, ажурно са изработени в изпъкнал релеф две двойно наложени четирилистни розети с диаметър 21,5 см (обр. 10_1). Те са свързани с втория под на църквата и за да се изравнят с него, са поставени върху тухли, вмъкнати в първоначалните гнезда на надлъжните сантрачи. По стените на наоса в състоянието, в което се откриха, друго разчленение не се забелязва.

Към северния зид на църквата по цялата му дължина е било долепено четириъгълно помещение с размери 10,70/2 м с дебелина на зидовете 0,80 м (обр. 2). Северозападният ъгъл засега остава под асфалтовия път за археологическата база. Градежът на помещението в сравнение с този на църквата е по-небрежен, от грубо обработени и с различна големина камъни и бял ронлив хоросан. Пълнежът между лицата е блокаж от ломени камъни и хоросан. Както в притвора на църквата, така и в помещението от вътрешната страна покрай източния и северния зид минава каменен бордюр, широк 0,40 м. Пред западния и пред северния зид от външната страна минава също така каменен бордюр. На северната стена на горното помещение точно срещу северния вход на наоса се откри вход, широк 1 м. Страниците му са запазени до 0,30 м, като в тях се забелязва и тухлен градеж. Плитките основи, небрежният градеж, долепването на зидовете до тези на църквата сочат, че то не е свързано конструктивно с нея и е покъсно от нея. Нивото на пода му съвпада с нивото на вторичния под на църквата, а зидовете му са градени върху насип, наситен с късове мазилка с фрески от църквата, което също говори за по-късна датировка.

● *Обр. 9. Находки от метал, камък и глина. Fig. 9. Objets en métal, pierre et argile*

Подобни пристройки има към много от късносредновековните църкви.[6]

Църквата е имала двор, ограден със стени, от които са останали само части от северната и източната страна със запазени дължини — изток 11 м и север 5,20 м (обр. 2). Градежът е на хоросан от различни предимно по-дребни камъни. Хоросанът е бял и много ронлив. Входът на двора, широк 2,50 м, е в източния край на северния зид. От запад той се ограничава с пиластър от гладко обработени варовикови блокове с размери 0,70/1,40 м. Основата е фундирана на 0,50 м дълбочина. Над нея зидът и пиластърът са запазени на височина 1,20 м. На нивото на едностъпалното стълбище на входа се намериха много късове мазилка със стенописи предимно в розови цветове, нападали вероятно от свода и страницата на входа. По-късно входът е бил затворен със зид на паянтова сграда, съществувала, когато църквата вече не е била използувана.

Стените на църквата от вътрешната, а на места и от външната страна са били покрити със стенописи. В насипа на наоса, в апсидата, в притвора и в долепеното от север помещение бяха намерени в изобилие големи и малки късове. In situ са запазени части от най-долния пояс на стенописите само на няколко места върху стените на апсидата, на наоса и на притвора. На място личат стенописи и по северната стена на помещението. На каква височина са достигали те, не знаем. В насипа на целия църковен комплекс се откриха много обработени каменни блокове, произхождащи от градежа, покрити с фрески. Поради силно фрагментираното състояние на стенописите не могат да се определят сцените, които са представяли, нито някакъв цялостен орнамент. Само няколко фрагмента от златисти нимбове сочат, че са били изписани човешки фигури (обр. $6_{1,2}$), както в църква № 2 в Червен, на Трапезица и другаде.[6] За това говори и рисунка на меч (обр. 6_{10}) вероятно на военен светец, на дреха с бисери и пр. Някои от фреските са двойно наслоени, което потвърждава констатираните преправки на църквата. По-ранните фрески са били рисувани с по-чисти цветове, рядко с примес, докато по-късните са потъмни и замърсени. Преобладава червеният, синият, зелен, розов, жълт, черен цвят. Личат пояси от линии и геометрични орнаменти. Макар че са силно фрагментирани, вижда се, че старите стенописи са дело на по-добър майстор. По-късните са по-небрежни.

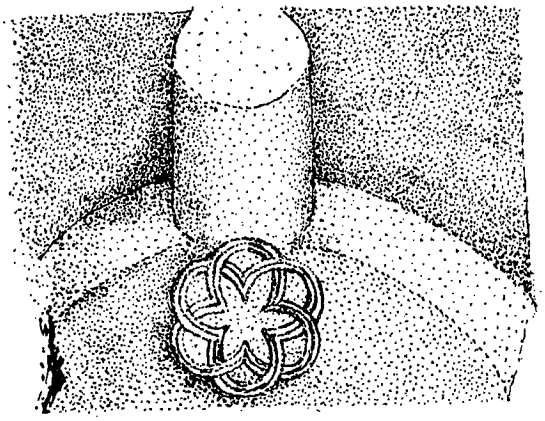

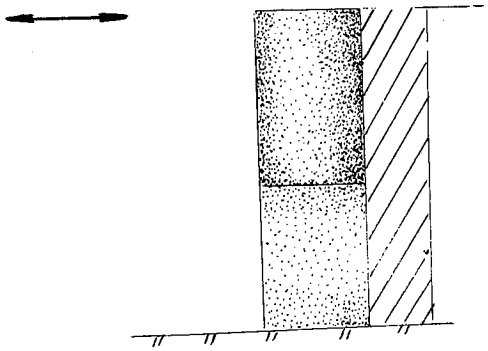

1

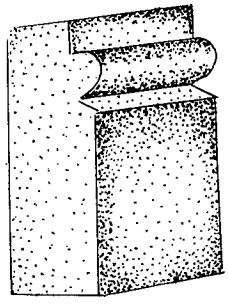

2

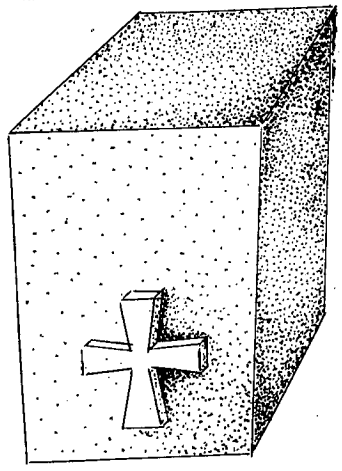

3

0 30 см

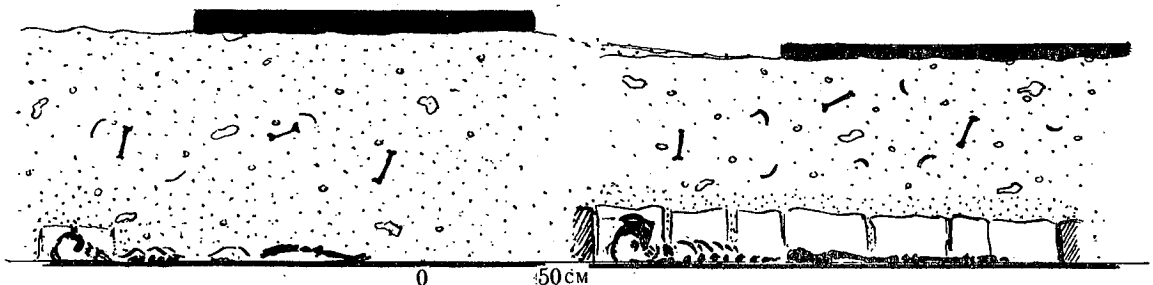

0 50 см

5

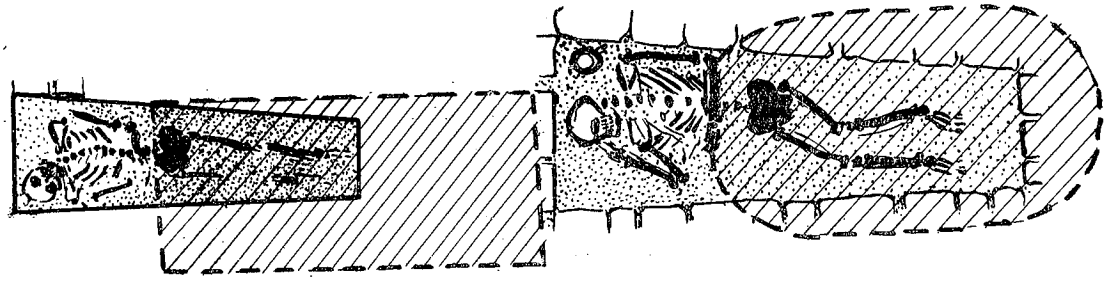

10

В насипа на църквата, предимно от външната ѝ страна и в северното помещение, се откриха над сто глинени декоративни панички с кухи дръжки. По форма, размери и цвят те са най-разнообразни (обр. 7_{1-11}): кръгли, плоски или дълбоки чашки или дискове с диам. от 4,9 см до 7,5 см, розети, дълбоки или по-плитки, шестлистни или осмолистни, с различен диаметър на листата. Паничките и розетите са светлорезедави или маслинозелени, със или без украса от други цветове, тъмнокафяви, жълти с тъмносиньо. Тези панички и розети, наредени в един или няколко реда, са следвали и украсявали архиволтите на прозорците и арките или в низове са следвали конструктивните форми на фасадите. Те са представлявали важен елемент на богатата външна украса на църквата. Украсата с панички и розети е типична за църквите от зрелия феодализъм в пределите на българските земи. Многобройни примери има в Мадара, Търново и пр. (за розетите специално в църквата „Пантократор" в Несебър).[7] Със своята фрескова и керамопластична украса църквата, макар и малка по размери, е представлявала интересна и живописна сграда.

В дебелия насип, натрупан върху развалините на църквата, се намираха предимно керамични находки. Керамиката е от епохата на Втората българска държава. Тя е от кухненски съдове и паници със сграфито украса. Към първия тип спадат и един светилник и прешлен. Най-голям е броят на фрагментите от кухненска керамика (2849) (обр. 7_{15-16}). Те принадлежат: а) на гърнета с рязани дъна и с една дръжка, украсени с тънки врязани линии или излъскани отвесни или наклонени ивици, образуващи мрежест орнамент, и б) на стомни с висока дръжка и чучур. Една конусовидна подставка на светилник с една дръжка е украсена с концентрични линии (обр. 9_1).

Вторият тип са съдовете със сграфито украса (обр. 8_{1-16}). Фрагментите от този тип, на брой 42, произхождат от плитки и дълбоки паници. Дъната са ниски столчета, а ръбовете на устията са прави или извити навън и заоблени. Вътрешността е богато украсена с плетеници, волути, квадратчета, розети и пр. Върху едно дъно има рисунка на птица. Подобни съдове в голямо изобилие се срещат на Трапезица и Царевец, в Червен[8] и други средновековни обекти.[9]

● *Обр. 10. Архитектурни детайли и погребения. Fig. 10. Détails architecturaux et sépultures*

В насипа бяха намерени и няколко метални и каменни находки (обр. 9_{2-5}), три глинени прешлена, нож, връх на стрела, три броя сферични бронзови копчета с петлици,[10] сребърно копче, халки, шпора, един варовиков блок с кръст, профилиран варовиков корниз и др. (обр. $10_{2,3}$).

Погребения в двора на църква № 5

В северната част на двора извън помещението до църквата разположени в един ред в посока северозапад—югоизток се откриха два гроба — № 158 и 159 (обр. 1).

Гроб № 159, ориентиран изток—запад, е покрит с полуобработена варовикова четириъгълна плоча със скосени ъгли, с размери 1,65/0,70/0,11 м (обр. 10_5). Дълбочината на гроба е 0,70 м, а ширината му 0,60 м. Скелетът на възрастен индивид със свити и поставени на коремната област ръце, с глава нагоре, лежи по гръб върху плоски каменни плочи. Ориентиран е с глава на запад, крака на изток. Самият гроб в основата си е ограден с един ред продълговати камъни с гладки лица. Следи от ковчег не личат. На 0,15 м под каменния похлупак върху пръстта покрай гроба минава бордюр от набита глина с вдълбани в нея жлебове. Вижда се, че върху нея първоначално е лежала плочата, която по-късно е била изместена. В това положение е намерена и сега, изместена на около 0,40 м източно от гроба. До черепа на скелета от север се откри тънкостенно гърне с рязано дъно и една дръжка, високо 15 см, с диаметър на устието 0,10 м, на дъното 7,5 см, на тялото 13 см. В него имаше дребни кости на птица и един глинен прешлен (обр. 9_{7-8}).

Гроб № 158 (обр. 10_4). Покрит е също с обработена четириъгълна каменна плоча с размери 1,50/0,70/0,12 м. Ориентиран е по християнски. Скелетът е на възрастен индивид. Черепът е смачкан, костите на ръцете и гръбначният стълб са разложени. Ръцете са скръстени над корема. На костите на пръстите на дясната ръка се откри пръстен, чиято халка се разширява в окръжност, върху която с тънко острие е гравирана палмета, фланкирана с две звездички. Оттук произхождат също и няколко къса от паници със сграфито украса (обр. 9_{10-12}).

Гроб № 160 е на реда на горните гробове. Покривната му плоча обаче остава засега под неразкопания насип на запад. Върху

част от нея минава и северният зид на помещението до църквата, което сочи, че гробовете са по-ранни от изграждането на горното помещение.

Градежът на църквата я отнася към Втората българска държава. Това показва преди всичко нивото ѝ, което е еднакво с това на кулите и крепостните стени от този период, както и на останалите сгради от същото време. Освен това тя е изградена върху дебели културни насипи от по-ранни епохи и върху останки от зидове от по-ранни строежи.

Строителният материал — обработени камъни и бял хоросан — е характерен за XII—XIV в. Техниката на градеж, много прецизна — с подреждане на блоковете по дължина и ширина без пълнеж, поясът от тухли върху основата на източната фасада предлагат същата датировка. Планът на църквата и нейните размери също напомнят някои от църквите на Трапезица[12] и в други средновековни обекти у нас.[13] Техниката на стенописите и тяхната окраска са като тези в църквите от Втората българска държава. Останалите находки в културния пласт на църква № 5 и около нея, като керамика, железни, бронзови, каменни и други предмети, както и строителният материал също показват, че тя е строена и използвана през Втората българска държава и се отнася към епохата, предшестваща падането на страната под османско робство. От същото време са и гробовете и инвентарът в тях.

През време на своето съществуване църквата е претърпяла няколко преустройства. За това говорят двата хоросанени пода на наоса, отделени с чернозем, двата слоя фрески върху два пласта хоросанени мазилки по стените, различаващи се по окраска и изпълнение. Допълнително са поставяни и вътрешните и външните каменни бордюри покрай стените. При преправка е бил зазидан и северният вход на наоса. От по-късен период е и пристройката откъм север, различна по градеж и по строителни материали от тези на църквата. Нейното предназначение е било свързано вероятно с функциите на църквата. Подробностите ще се установят при проучванията под терена на асфалтовия път.

След превземането на крепостта от османските поробители църква № 5 е била разрушена и е споделила участта на останалите средновековни сгради. Върху нея е била построена късна паянтова сграда.

По своите размери църквата е малка. Разположението ѝ близко до крепостната кула, многобройните фрески по стените, полуколоните с каменна резба, многообразната и изобилна керамопластична украса и прецизният градеж на постройката показват, че тя е била строена с вкус и за времето си е била богато и изящно украсена. Зидарията, напомняща тази на монументалните постройки в центровете на Първата българска държава, тук с няколко века по-късна, се дължи вероятно на местни строителни традиции. Трите гроба в двора на църквата положително не са единствени. В тях сигурно са били погребани видни духовни или светски лица. Керамичното гърне с птичите кости в него от гроб № 158 напомня също стари традиции от погребалния обряд не само от Първата българска държава, но също така и от по-ранни епохи. Около църквата се откриват и други погребения. Явно е, че тук е съществувал и некропол от същата епоха.[14]

Църква № 5 не е изолирана култова сграда от този период в крепостта. От същото време е една трикорабна базилика Г със звънарна.[15] По разкази на стари шуменци, очевидци, съвременният каптаж, намиращ се на най-високото място на крепостта, е построен също върху основи на малка средновековна църква. Няколкото църкви на едно място подчертават както феодалната разпокъсаност, характерна за епохата, така и господството на църковния светоглед и голямата роля на църквата в обществения живот на средновековния български град.

[1] В. Димова и С. Георгиева. Църква № 1 в средновековния град Червен. — Археология, 1967, кн. 1, с. 5.

[2] В. Антонова и Цв. Дремсизова. Проучвания при с. Цар Крум през 1958 г. — Археология, 1960, кн. 2, с. 29, обр. 3; В. Димова и С. Георгиева. Цит. съч., с. 7, обр. 2.

[3] С. Георгиева и В. Димова. Църква № 2 в средновековния град Червен. — ИАИ, XXIV, 1963, с. 74, обр. 3.

[4] В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. — ИАД, V, 1915, с. 161, обр. 129.

[5] В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум. — В сб.: В памет на К. Шкорпил. С., 1961. с. 132, 3.

[6] С. Георгиева и В. Димова. Цит. съч., с. 78, обр. 8_6; В. Димов. Цит. съч., с. 146, обр. 107, с. 124, обр. 76.

[7] Ив. Велков. Разкопки в Мадара. — В: Мадара. I, С., 1934, с. 100; Кр. Миятев. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, с. 203, обр. 238, с. 198, обр. 229, с. 185, обр. 211, с. 230.

[8] С. Георгиева и В. Димова Цит. съч., с. 82, обр. 16; Я. Николова и Н. Ангелов.

Средновековна църква в западния склон на хълма „Момина крепост". — ИОМТ, 1964, II, с. 23, обр. 8.

[9] Я. Николова и Н. Ангелов. Цит. съч., с. 25, обр. 11; С. Георгиева и В. Димова. Цит. съч., с. 83, обр. 17.

[10] Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. — ИОМТ, I, с. 26, обр. 5.

[11] С. Георгиева и В. Димова. Цит. съч., с. 78, обр. 8_4.

[12] Я. Николова и Н. Ангелов. Цит. съч., с. 20, обр. 1; В. Димов. Цит. съч., с. 161, обр. 129; Ив. Велков. Цит. съч., с. 100, обр. 79.

[13] Ст. Михайлов. Разрушеният манастир до Враца. — ИАИ, XVIII, с. 395, обр. 400.

[14] Непубликувани материали,

[15] В. Антонова. Новооткрити църкви на Шуменската крепост. — ИОМШ, V, с. 4, обр. 2.

L'église No 5 de la forteresse de Šumen

V. ANTONOVA

(Résumé)

L'église No 5 dont on a mis au jour les ruines près de la tour médiévale No 3, est un édifice à nef unique contenant une abside en demi-cercle, tant à l'intérieur qu'à l'extérieur et un narthex situé à l'ouest. Elle mesure 12,65 m de long sur 6,10 m de large. On accédait au narthex par l'ouest et le sud, et au naos par le nord. Comme le rocher à cet endroit est très bas les fondations sont implantées dans une couche qui le surmonte dans un substrat épais de pierre. Le mode de construction de la superstructure est soigné; ce sont de grands blocs de calcaire appareillés et du mortier blanc, posés en longueur et en largeur dans des parements arasés. Dans la façade Est on a employé aussi un double rang de briques. Le pavement initial de l'église a été remplacé par un pavement neuf. Dans les murs du naos on a remployé deux chapitaux avec des sculptures de pierre. Un local est accolé à l'église du côté nord, bâti d'une manière plus négligée. On pénétrait dans la cour qui était entourée de murs de pierres solides par une large pórte à une seule marche.

Les fenêtres, les arcs et les façades de l'église étaient décorés de soucoupes et de rosaces en argile multicolores. La partie nord de la cour comportait une nécropole chrétienne. Ici on a découvert deux tombes avec un inventaire funéraire composé d'un vase avec des os de volaille et une bague en bronze. Les autres objets recueillis dans le déblai de l'église sont des vases à usage domestique, des assiettes richement décorés au sgraffiti, une corniche et une croix en calcaire, etc. Par le mode de construction, la technique, le matériau, les peintures murales, le décor en céramique l'église No 5 date du XII—XIV s. — époque qui précède la chute de la Bulgarie sous la domination ottomane.

Тракийски златоносни рудни разработки край София

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Осведомеността за развитието на рударството в българските земи в древността се дължи отчасти на споменаванията на стари автори, отчасти на единични находки и на косвени данни. Сравнително най-добре е изследвано железодобиването, което поради самия вид на метала и неговата руда оставя обемисти и по-лесно откриваеми следи на местата на старите разработки.

Много голям интерес за древната промишленост и икономика на нашите земи представлява добиването на злато, но именно то е твърде слабо изследвано. Разбира се, това е донякъде обяснимо и със сравнително малкото количество на този скъпоценен метал в неговите находища, които са били изоставяни след изчерпването им и техните следи бързо са се заличавали. В изследванията на специалисти по рударство и металургия се

споменават или са предмет на специален интерес следите от стари рудни разработки. Но документацията на тези следи е извънредно слаба. Във всеки случай всички тези изследвания сочат Кюстендилското Краище, Трънско, Етрополско, Чипровско като райони на активно добиване на злато и сребро от най-древни времена.

При древното златодобиване у нас са експлоатирани наносните пясъци и кореннните рудни находища.[1] Такива находища са експлоатирани в Михайловградско, където са открити следи от галерии, ровове и ями. От галериите там са останали само отворите, а някъде и отвалите — натрупаният материал.[2] В Михайловградско, при с. Говежда, са намерени и останки от каменни корита — за счукване на златоносна руда преди промиването.[3] Златоносни находища са известни и в Чирпанско.[4] Там също са намерени остатъци от древни галерии, но никакво описание или заснимане на тези галерии не е направено.[5] Богато със златоносни находища е Кюстендилското Краище[6] и Трънско.[7] Останки от стари рударски галерии може би за злато са откривани в Етрополско.[8]

На издирването на стари рудни разработки в Софийски окръг са посветили внимание двама български археолози — Васил Миков[9] и Иван Велков.[10] Последният бе особено добър познавач на Витоша и цялата Софийска околност. Но за съжаление и техните съобщения по тези въпроси не ни дават по-точни данни за рудните разработки тук в античността. Г. Бончев споменава накратко за експлоатацията на златоносните дилувиални тераси между селата Панчарево, Горубляне, Симеоново и Бистрица,[11] сведения, които са особено ценни за нас, тъй като се свързват със забележителните останки от такава дейност, които ще разгледаме тук. Б. Геров прави преглед на всичко известно за рударството в околността на Сердика. Този преглед още веднаж показва сравнително твърде общите и оскъдни данни, с които засега разполагаме.[12]

Нашите усилия да се доберем до литература, която би ни осигурила сравнителен материал за публикувания тук съвсем особен род археологически паметник, останаха почти безрезултатни.[13] Считайки обаче, че при другите сведения за много развито златодобиване у нас през античността не е възможно да не се открият (или да не са открити вече) подобни останки, ние ще се занимаем с откритите край София златодобивни галерии не само поради важността и интереса, който те представляват, но и с надеждата, че те ще насочат вниманието и на други изследвачи към подобни останки.

През 1959 г. при прокопаването на трасето на панчаревския канал, проектиран като декоративен и отчасти плавателен пояс около София, недалеч от базата на Детско-юношеската туристическа станция при отнемане на насипите на една слабо издигната неголяма могила багерът се натъкна на кухини. Сътрудниците на Музея за история на София,[14] които контролираха цялото трасе на канала за евентуални археологически находки, поискаха отстраняването на багера и разкопаването на този участък на ръка.[15]

Работата протече твърде трудно, тъй като беше свързана с опасности при проследяването на галериите. Оказа се, че те са частично засипани от срутвания на терена, много време след изоставянето им. Не бе възможно също проследяването на галериите на голяма дължина, тъй като височината на галериите се движи между 1,10 и 1,30 м и работата в тях бе извънредно трудна (обр. 1).

При завършването на работата се оказа, че сме попаднали на възел от галерии, които се намираха на дълбочина между 1,50, и 3,00 м от съвременната повърхност на терена на това място. На тази дълбочина се явява таванът на галериите (обр. 2 и 3).

Галериите са образувани по изкуствен начин чрез изваждането на наносния материал, съставен от речен камък, чакъл и пясък. Именно този наносен материал съдържа златни

● *Обр. 1. Златоносните галерии край София в началото на разкриването им. Fig. 1. Les galeries de gisements aurifères près de Sofia au début des travaux de déblai*

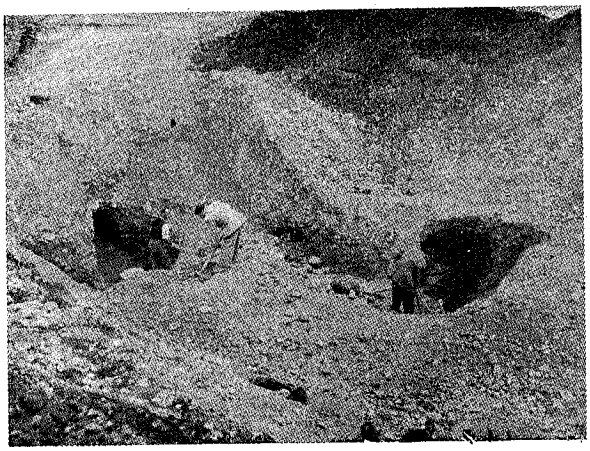

1

2

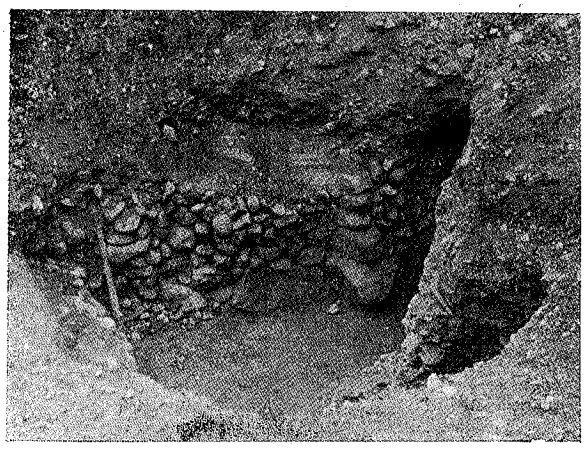

3

• *Обр. 2. Разклонение на две златоносни галерии край София. Fig. 2. Ramification de deux galeries aurifères*

• *Обр. 3. Разклонение на златоносни галерии с естествена конгломератна колона. Fig. 3. Ramification de galeries aurifères par une colonne de conglomérat naturel*

частици. Прокопаването е извършвано вероятно със специална кирка с къса дръжка. Речните камъни са отделяни в процеса на работата и използувани веднага за изграждане на страничните стени. Стените на разкритите галерии са изградени чрез подреждането на речните камъни в сух зид със слаб наклон така, че разрезът на галерията има форма на трапец, обърнат с по-голямата си основа нагоре. В най-долната част на този сух зид са поставени най-едрите камъни. Максималният размер на тези основни за зида камъни, установен в разкритите части на галериите, е с диаметър 0,70 м. Нагоре постепенно големината на камъните намалява, като се достига до речни валутъци с диаметър около 0,15 м. За таван на галерията служи естествено втвърден пласт с леко дъговидна извивка, която увеличава височината на галерията в централната ѝ ос и улеснява движението на рудокопача. За под на галерията служи също такъв плътен втвърден пласт (обр. 4 и 5).

Ширината на галериите се движи между 0,35 и 0,55 м. При това положение, ако се опитаме да възстановим процеса на работата, трябва да си представим, че рудокопачът се придвижва по корем или на колене в по-широките галерии, а, обърнат настрани — в по-тесните. Естествено, галерията се е стеснявала след изграждането на подпорните стени до споменатите размери, но трябва да се предполага, че тези подпори са изграждани едновременно с прокопаването, тъй като рискът от срутване на плуващите в проследявания насип речни камъни е бил голям (обр. 6).

Дребният материал — пясък и баластра — е бил изтласкван навярно с някакъв инструмент, подобен на лопата. Малкият размер на галериите е налагал да не се допуска задръстването им с изкопан материал, а често той да бъде извличан до отворите на галериите. Оттам той е бил пренасян за плавене. При разчистването, което извършихме, бе събран около 3 кг наносен материал и извършено контролно плавене, за да се установи наличието или липсата на златни люспици и зрънца.[16] Промиването потвърди предположението, че в галерията е добиван златоносен пясък.

Максималната дължина, на която успяхме да проследим една галерия, беше 3 м. Отделните галерии не са разположени в определена правилна система една към друга. Самите те нямат непрекъсната права посока, а образуват леки извивки. Вероятно това се дължи на проследяването на по-богат или по-лесен за разкопаване пласт. На възела на няколко галерии, на които попаднахме, се образуваше сравнително широка площадка, където вероятно е струпван материалът преди изнасянето му на повърхността. От тази площадка ветрилообразно се насочваха четири галерии. Особено старателно и с най-едри камъни са укрепени ъглите между две съседни галерии.

Някои кръстовищни подпори не са изкуствено изградени, а представляват здрави конгломератни стълбове със същия състав като тавана и пода на галерията.

При разчистването на галериите не се откриха никакви предмети. Само на едно място се намериха няколко въгленчета обго-

ряло дърво. Възможно е те да са се отронили от дървена факла.

Ще обобщим накратко съображенията да се определят тези интересни извънредно редки съоръжения като галерии за добиване на злато. Както споменахме и в началото, за златодобив у нас са експлоатирани наносните пясъци на реките. Откритите галерии попадат именно в терен от речни наносни пясъци. Наличието на злато в такива наноси се дължи на отлагането на златни прашинки в алувиалните насипи от изветряването на гранит.[17] Именно такива златоносни разсипи, смесени често с рудни късове, са имали в миналото водещо значение в добиването на злато.[18] Златни разсипи се срещат главно в средното течение на реките, където долината се задълбочава и образува тераси.[19] Точно такъв е случаят и в района на нашата находка. Изследванията на геолозите у нас са показали, че златоносният пласт е дебел обикновено от 0,80 до 1,20 м.[20] Както отбелязахме по-горе, височината на нашите галерии се движи между 1,10 и 1,30 м. Следователно тук е бил проследяван сравнително дебел златоносен пласт, който е изчерпан в цялата си дебелина.

Изследванията в района на София и специално на Витоша говорят за повишена златоносност. В терциерните и кватерниерни наслаги около Витоша и особено в горното течение на р. Палакария е установено наличие на злато, дребнозърнесто и люсповидно.[21] На наличието на злато в подножията на Витоша вследствие надробяването на кварцитната ѝ покривка се спира Ив. Велков. Той счита, че злато се е добивало в околностите на Бистрица, но подчертава оскъдността на археологически данни за находищата и добиването.[22] Със златодобиването около Бистрица са свързани и някои названия, като напр. Плавица.[23] Дейвис също споменава, че районът на София (в по-широки граници) е бил златодобивен, но не казва нищо по-определено за находища или находки.[24]

От друга страна, добиването на злато чрез хоризонтални галерии е най-широко практикуваната минна разработка на злато.[25] Такива галерии са известни от римската епоха.[26] Именно алувиалните речни разсипи независимо от епохата и начина на добиване имат най-голямо промишлено значение.[27]

За съжаление данните, с които разполагаме за установени останки от галерии в древността, са само описателни. В. Миков, комуто са били известни галерии за добиване на злато, отбелязва само, че на 7—8 км южно

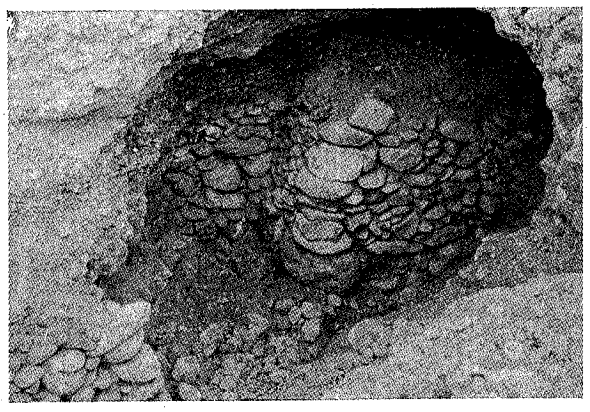

4

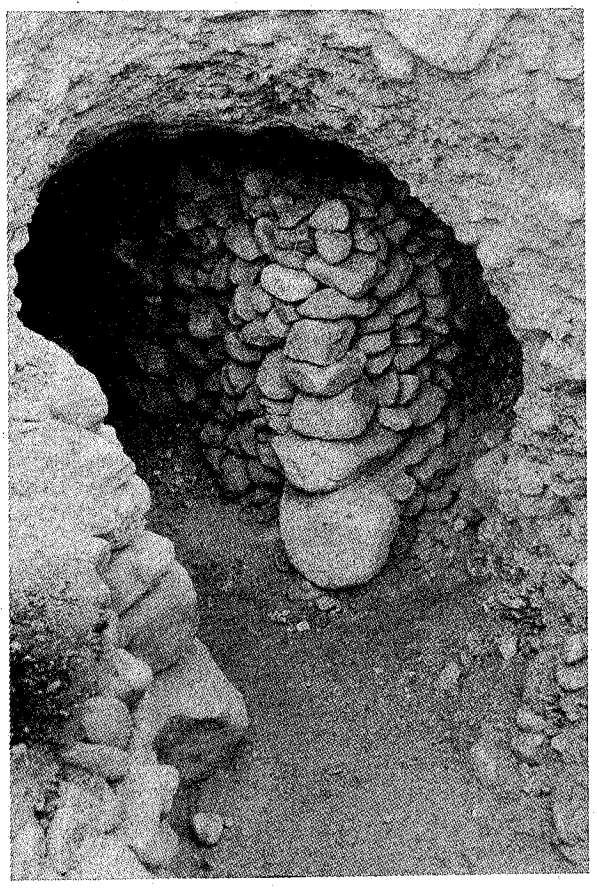

5

● *Обр. 4. Ъгъл между две галерии. Fig. 4. Angle entre deux galeries*
● *Обр. 5. Ъглова подпора между две галерии. Fig. 5. Pilier d'angle entre deux galeries*

от с. Гюлечица са открити три галерии.[28] По-подробни сведения за устройството на златодобивни галерии в Краището дава М.

Константинов.[29] Той споменава, че галериите са подпирани с едри камъни, а не с дървени подпори, или пък на места са оставяни подпорни стълбове от здрав конгломерат. Но и това изследване на Константинов не е илюстрирано с фотоснимки.

Въз основа на всичко приведено дотук, независимо от оскъдните паралели на подобни съоръжения, можем да твърдим уверено, че югоизточно от София по трасето на Панчаревския канал сме се натъкнали на галерии за добиване на злато.

Особено труден е въпросът за датировката на откритите галерии. Както отбелязахме при описанието им, в тях не се намериха никакви предмети, които биха могли да ни улеснят в определяне на епохата, към която те принадлежат. Дребните въгленчета от изгоряло дърво може би не са съвременни на експлоатирането на галериите, а са използувани при оглеждането им в много по-късна епоха. Дейвис споменава, че рудокопачите са използували в галериите маслени лампи, поставени в ниши в стените на галериите.[30]

Редица съображения обаче ни карат да предположим, че откритите край София галерии са от римската епоха. Минното дело в Тракия е било много развито през императорската епоха.[31] При това мините са били почти навсякъде държавни и са били давани на концесии. В своето изследване по този въпрос Б. Геров счита, че сребърните и златоносните залежи в Западна Тракия са били концесии на Ауфидиевци.[32] В случая за нас представлява интерес и предположението на Геров, че Ауфидиевци имат източен (може би еврейски) произход и че те са пренесли тук

● *Обр. 6. Устройство на подпорите на галериите.*
Fig. 6. Construction des piliers des galeries

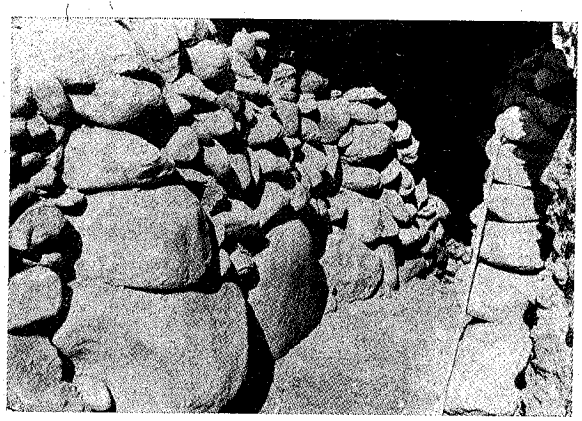

6

култа на ὁ ἐὸς Ὕψιστος, сигурно засвидетелствуван в Сердика с останки от храм и надписи.[33] В своето изследване върху мините и кариерите в Софийски окръг Б. Радославов изтъква „грамадните размери" на старите римски рудничарски разработки.[34] Той споменава за намирането на около 400 римски монети от бронз и сребро при разчистването на един кладенец в концесията за оловни руди до с. Милютовци, Трънско, концесия, известна в миналото под името „Тодор".[35] На друго място същият автор изказва мнението, че златоносните дилувиални тераси между селата Панчарево, Горубляне, Симеоново и Бистрица са експлоатирани през римската епоха.[36] Б. Геров приема това мнение.[37] Много важно е сведението на един друг изследовател на историята на рударството у нас, Г. Коняров, който съобщава, че в една стара галерия за златоносни пясъци при с. Горно Уйно, Кюстендилско, е намерена златна монета от Юлия Домна.[38] А тъкмо описанието на галериите за златоносен пясък в тази част на Краището при с. Горно Уйно отговаря на откритите край София галерии.[39] Дейвис също категорично отбелязва, че добиването на злато от римляните чрез хоризонтални галерии е установено.[40] Впрочем, в римско време се датират и рударски галерии в Източна Македония при Пехчево.[41]

Явно е, от една страна, че в Софийски район златните разсипи са били широко експлоатирани през римската епоха и, от друга, че подобни на нашите галерии са датирани с римски императорски монетни находки. Към това може да се прибави, че по трасето на панчаревския канал се откриваха предимно следи от живот през римската епоха — гробове, единични следи от градежи и водопроводи.

Че римската власт е сложила ръка на тези златни източници за държавни нужди, не може да има съмнение. Но също така не може да се допусне, че римляни преселници или специално докарани за това са работили в галериите в тракийските земи. Както се вижда от малките размери на галериите, работата в тях е била изключително тежка и най-вероятно е, че тя е извършвана от местното подчинено население — траките. На това особено набляга и Коняров, като се аргументира с тежестта на работата в галериите и с факта, че не са запазени в рударството термини от латински произход.[42]

Почти всички класически писатели, които се занимават с бита и живота на траките,

отбелязват, че у тях е много развито рударството, включително добиването на злато от златоносен пясък.[43] Тракийски рудари странствували по разни места на Балканския полуостров, където имало руди и златоносен пясък в реките. Но това „странствуване“ на рударите траки е било предизвикано навярно от тежките условия на труд и живот, от жестоката експлоатация, на която са били подлагани от страна на римските концесионери и техните наместници. Те се преселвали в Илирия и Македония, та се наложило със специални разпоредби да бъдат връщани в родните им места.[44] Най-много са сведенията за рударската и по-специално за златодобивната дейност на бесите.[45] При това те са се занимавали с това и в късната римска епоха, по времето на император Теодосий I.[46] Стратегия Бесика граничи на запад и север със стратегия Сердика, но точните места, обитавани от бесите, не са установени.[47]

Както се вижда, до късно през римската императорска епоха траките са добивали злато в нашите земи. Към тази епоха трябва да се отнесат и сердикийските галерии.

Но трябва да се отбележи, че както самите галерии, изработени много майсторски, така и други някои факти подсказват, че се касае за една многовековна традиция и опит на траките в златодобиването. Не е ли едновременно доказателство за това изобилието на златни находки от предримската епоха, за много от които с основание се приема, че са местна тракийска изработка?

Всичко изложено дотук ни позволява да приемем, че галериите югоизточно от София са останки от златодобивната дейност на траките тук.

[1] Петър А. Василев. Златото в древността и днес. С., 1969, с. 18.

[2] Пак там.

[3] Пак там, с. 61; Г. Коняров. Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, с. 146.

[4] Б. Радославов. Златоносните находища в Чирпанско. С., 1934.

[5] П. Василев. Цит. съч., с. 20.

[6] Г. Коняров. Принос..., с. 23; М. Константинов. Старото златодобиване в Краището. — Сп. Минно дело, 1949, бр. 3 и 4. Интересно потвърждение на голямото значение на златодобиването в района на Пауталия е една монета на този град от Каракала, на която и от двете страни на персонификацията на Струма има по една детска фигурка, над едната с надпис *χρύσος*, а над другата — *ἄργυρος* (вж. Z. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. — ИАИ, VII, 1933, p. 159. № 634). Това подсещане дължа на ст. н. с. Т. Иванов, комуто тук изказвам благодарност.

[7] Б. Радославов. Минни кариери и минерални води в Софийския окръг. С., 1918, с. 59.

[8] Проф. Георги Георгиев от Висшия минно-геоложки институт е посещавал лично тези обекти и ги счита за средновековни главно по начина на крепене — чрез дървени подпори. За тези сведения, които проф. Г. Георгиев беше любезен да ни съобщи, и тук му изказваме благодарност. За рударството в Етрополско вж. също: Б. Радославов. Рудничарството в Етрополския Балкан. Минно-техническа и научна студия. С., 1930.

[9] В. Миков. По долината на р. Черни Искър. — Български турист, XXII, 1, 1930, с. 21.

[10] Ив. Велков. Един стар рударски център край Витоша.— Antidoron M. Abramić septuagenario, Aspalathi (1954—1955), 1957, p. 163—168; Рударството във Витоша с оглед на златарството. — Природа, IV, 3, 1955, с. 87—89.

[11] Г. Бончев. Старото рударство в България и Македония. — Сп БАН, XIX, кл. природомат., IX, 1928, с. 27—29.

[12] Б. Геров. Проучвания върху западно-тракийските земи през римско време. Ч. II. — ГСУ ФЗФ. XI, 1, 1967, с. 62—65.

[13] Освен търсенето на литературни сведения ние се обърнахме и към геолозите проф. Цоню Димитров и проф. Георги Георгиев с молба да ни информират дали в своята практика и изследвания са се натъкнали на златодобивни галерии. И двамата не можаха да посочат такива находки освен споменаваните в тук приведената литература. За тази консултация им изказваме благодарност.

[14] Проучванията на трасето на канала се ръководеха от зав. Археологическия отдел при Музея за история на София Магдалина Станчева. В работата взе активно участие Мария Гаврилова, тогава уредник при МИС, на която изказваме тук голямата си благодарност за помощта, която ни оказваше при спасителните проучвания на трасето на канала и специално на публикувания тук обект.

[15] В изкопните работи участвуваха бригадири от БАН, между които и сътрудници на Археологическия институт и музей.

[16] Промиването бе извършено под ръководството на кандидата на геолого-минералогическите науки Елисей Алексиев в лабораторията на Геологическия институт при БАН. За сведенията му изказваме благодарност. При разкопаването на галериите бяха поканени да видят разкритите им части акад. Стр. Димитров и проф. Ж. Гълъбов и тяхното мнение беше, че каменните зидове са изкуствено изградени и че вероятно се касае за галерии за златоносен пясък.

[17] П. Василев. Цит. съч., с. 21.

[18] Пак там, с. 46.

[19] Пак там, с. 57.

[20] П. Василев. Цит. съч., с. 82.

[21] Пак там, с. 55—56.

[22] Ив. Велков. Рударството във Витоша..., с. 87—89.

[23] Г. З. Коняров. Цит. съч., с. 146.

[24] O. Davies. Roman Mines in Europe. Oxford, 1935. p. 223.

[25] П. Василев. Цит. съч., с. 72 и сл.

[26] O. Davies. Op. cit., p. 19.

[27] П. Василев. Цит. съч., с. 79.

[28] В. Миков. Цит. съч.

[29] М. Константинов. Старото златодобиване в Краището. — Миньор, 1949, кн. 3—4, с. 81 и сл.

[30] O. Davies. Op. cit., p. 22.

[31] Б. Геров. Към въпроса за използуването на мините в Тракия през римско време. — ИНМБ, II, 1965, с. 70 и сл.

[32] Б. Геров. Към въпроса . . ., с. 72.
[33] Ig Bulg, IV, 1941—1943.
[34] Б. Радославов. Мини, кариери. . ., с. 58 и сл.
[35] Пак там.
[36] Б. Радославов. Дирене, изучаване и каптиране на минералните извори при с. Панчарево. С., 1938, с. 8 и сл.; Минното дело в развитието на човешката култура. С., 1948. с. 27.
[37] Б. Геров. Проучвания. . ., II, с. 64.
[38] Т. Коняров. Принос. . ., с. 22—23.
[39] М. Константинов. Старото златодобиване. . ., с. 81 и сл.
[40] O. Davies. Op. cit., p. 19.
[41] М. и Д. Гарашанин. Археолошке белешке са рекогносцираньа у Источној Македонии. — Зборник на Штипскиот народен музеј, I, 1959, с. 92.
[42] Т. Коняров. Принос към историята. . ., с. 22—24
[43] Тези сведения са събрани у Г. Кацаров. Очерк на историята и бита на старите траки според класическите писатели. — БИБ, 1928, II, с. 1—20.
[44] Вж. посочените изворни данни у К. Иречек. Княжество България. II. Пътувания. Пловдив, 1899, с. 448.
[45] В. Бешевлиев. Проучвания върху личните имена у траките. С., 1965. с. 57.
[46] Пак там и посочените извори.
[47] Г. И. Кацаров. Тракийските беси. — ИИД, 6, 1924, с. 31.

Exploitations de gisements aurifères thraces des environs de Sofia

M. STANČEVA

(Résumé)

L'auteur examine un groupe de galeries creusées dans des couches alluvionnaires des environs immédiats au sud-est de Sofia. Les galeries mesurent 1,10—1,30 m de hauteur sur 0,35 à 0,55 m de largeur. Le sol et le toit des galeries est formé par des couches de conglomérat solide et les parois bâties en moellons extraits des remblais explorés et alignés en murs épais et secs. L'examen du sable alluvionnaire de ces galeries a établi une certaine teneur en or. L'auteur a des raisons sérieuses de supposer que ces galeries, destinées à l'extraction du sable aurifère, remontent à la domination romaine. Le processus très compliqué d'obtention du sable aurifère était vraisemblablement fait par la population thrace locale, connue comme très experte dans les travaux d'extraction et le traitement des minerais.

Ново находище от прехода между неолита и енеолита в Североизточна България

ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА

На границата между неолита и енеолита в Тракия беше открит от Г. Георгиев[1] и изследван от М. Димитров[2] един преходен културен комплекс, наречен „фаза Калояновец“[3] или Протомарица[4]. В селищната могила при с. Караново, Сливенски окръг, материалите на този комплекс образуват IV културен пласт. Той е засега добре проучен само в Централна Тракия, откъдето са известни няколко богати находища, разположени във и край селищни могили.[5] Характерните белези на фазата Калояновец я поставят на границата между културите Веселиново (Караново III) и Марица (Караново V). В най-ранните етапи на тази преходна фаза се срещат под формата на преживелици дръжките тип Веселиново. През всичките ѝ етапи съдовете са украсени с канелюри, псевдоканелюри,[6] гъсто разположени жлебообразни врязвания, инкрустирачи с бяла паста, и ленти, покрити с бяла боя. Върху дъната често се срещат отпечатъци от плетки. Сред формите на керамичните съдове доминират конусообразните паници на високи плътни или пръстеновидни столчета. Надебелените ръбове на устията на

този вид керамика са украсени със зигзагообразен врязан орнамент или канелюри. Срещат се големи биконично оформени амфори без дръжки, вазовидни[7] съдове и паници с биконична профилация на перваза и надебелен отвън ръб на устието.

Наред с редицата старонеолитни преживелици в инвентара на този хоризонт се проследяват и всички основни структурни елементи на бъдещата култура Марица: негативният орнамент върху защрихован и инкрустиран фон, меандърът, характерната груба керамика, основната концепция на мотивите на орнамента, букелите, графита и т. н.

Съжителството на старите неолитни и новите енеолитни елементи е характерен белег за този преходен период. Той доказва съществуването на континюитет между неолита и енеолита в Тракия въпреки смяната на културите и стиловете в тази епоха.

От останалите части на България доскоро не бяха известни обекти, сихронни с фазата Калояновец. Обаче редица съображения от типологическо и хронологическо естество доказват нейната едновременност с някои културни комплекси от по-отдалечени територии — Димини I и II в Тесалия,[8] Боян-Болентинеану в Румъния[9] и др.

През есента на 1971 г. една засега ограничена находка в Североизточна България допълни нашите представи в това направление. При прокопаването на канала на деривацията за снабдяване на гр. Варна с питейна вода в м. Усоето при с. Аспарухово, Варненско, беше пресечена землянка, съдържаща материали, близки в типологическо отношение до фазата Калояновец. Благодарение на бързата намеса на Д. Златарски (от музея в гр. Дългопол) обектът беше спасен от унищожаване и на картата на обектите от прехода от неолита към енеолита в нашите земи се появи първият обект от тази епоха северно от Балкана.

Откритата землянка принадлежи към голямото еднослойно неолитно находище в м. Усоето, в което засега са засвидетелствувани две разновременни, непокриващи се неолитни поселения — Усое I (среден неолит) и Усое II (късен неолит — преходна фаза към енеолита).

Откритата землянка е първата от системата землянки в Усое II. Тя достига дълбочина 2 м под съвременното ниво и е била

1

● *Обр. 1. а — в) глинена паница от праисторическото селище Усое II. Fig. 1. а — в) assiette en argile du site préhistorique Usoe II*

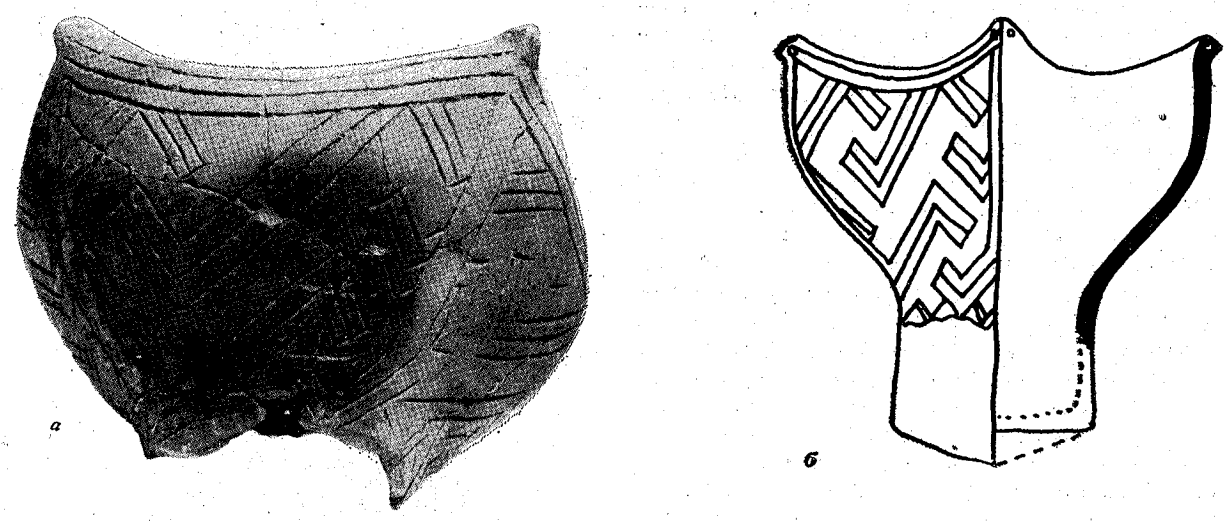

2

● *Обр. 2. а, б) глинен лилиевиден съд от праисторическото селище Усое II. Fig. 2. a, б) vase en forme de lys du site préhistorique Usoe II*

вкопана в ръждивожълтия глинест пласт, подстилащ сивата горска почва на Усоето. Землянката от своя страна е изпълнена от плътен, съвършено черен хумус, който рязко се отличава от околния терен. Наред с множеството фрагменти, оръдия на труда и отпадъци от производството бяха открити и няколко сравнително добре запазени съдове, които са много изразителни в типологическо отношение и дават ясна представа за хронологическото място на откритата землянка.

Преди всичко това са две характерни конусовидни паници на високи цилиндрични фусбодени. Хоризонтално отрязаният леко надебелен ръб на устието на едната (обр. 1 *а*) е украсен с широки коси врязвания, срещащи се на четири места в триъгълници. Същият орнамент се повтаря от вътрешната страна на съда, непосредствено над прелома към фусбодена (обр. 1 *а, б*). Върху дъното на съда има отпечатък от едра рогозка (обр. 1 *в*). Съдът е дебелостенен с твърде груба песъчлива повърхност. Прави впечатление голямото количество пясък, счукана керамика и дори по-едри зрънца, примесени в глиненото тесто. То е съдържало и много ситни органични вещества, които при изгарянето си са оставили малки шупли. Съдът е равномерно изпечен до светлосив цвят. Анализът на находката показва редица характерни за фазата Калояновец елементи — формата, профилацията на устието, концепцията и местоположението на орнамента и др., но технологията на производството е съвършено чужда на тракийския ареал. Това идва да покаже, че съдът е създаден в чужда етнокултурна среда, която обаче е синхронна на фазата Калояновец и е имала контакти с Тракия.

Още по-интересен по форма и орнамент е лилиевидният съд (обр. 2 *а, б*), открит в същата землянка. Това е най-ранният лилиевиден съд, намерен досега на север от Балкана. Четирите листа на купата са леко изтеглени нагоре и завършват с хоризонтално пробити антропоморфни пъпковидни израстъци. В областта на листата съдът е четвъртит, а под тях кръгъл. Поставен е върху висок четвъртит фусбоден, сега отчасти отчупен. И този съд е изработен със същата технология като предишния и е украсен с врязан орнамент. Под устието минават три успоредни линии. От всеки израстък от средата на листото към прелома върви по една отвесна лента, очертана от две врязвания. Тези ленти разделят съда на четири полета, в които е разположен орнаментът. Той се състои от разгърната система захапващи се S-овидни куки, очертани с по три линии. Останалите между тях равностойни неорнаментирани полета образуват сложен „ъглест" текстилен мотив. Този орнамент приключва при прелома, откъдето към дъното започва нов мотив.

Формата на съда е най-старият прототип на лилиевидните съдове на културната група Сава (обр. 3), които обаче винаги имат кръгъл фусбоден (обр. 4). Четиристенният фусбоден на нашия съд има аналогия в комплекса на фазата Калояновец[10] от едноименния обект в Старозагорско. Лилиевидни съ-

дове се срещат в тази фаза, но са без пъпковидни израстъци и са другояче орнаментирани.[11] Лилиевидни съдове с пъпковидни израстъци са известни от културата Димини, фаза Арапи в Тесалия.[12]

Както формата на публикувания съд, така и орнаментът му имат своето пряко типологическо развитие в следващата I фаза на културната група Сава. Мотивът се среща твърде често върху похлупаците и върху фусбодените на съдове от най-долния хоризонт на селищната могила Сава (обр. 5 *а, б*), както и от други обекти от Лонгоза. Той не е чужд и на всички останали едновременни култури по долното течение на р. Дунав. Що се отнася до специфичната технология на производството на тази керамика, то тя се среща в този ареал за първи път в Усое I (среден неолит), но тъй като е характерна за ранните фази на неолита в Украйна и Молдавия, може да се приеме, че е била пренесена в началото на средния неолит от този ареал и се е задържала тук по-дълго време. В полза на „внасянето ѝ отвън" говори фактът, че тя не е позната в по-ранната култура „Цонево", нито пък продължава да се развива след преходната фаза „Усое II".

Проучванията, предприети през последните години по долните течения на двете

3

4

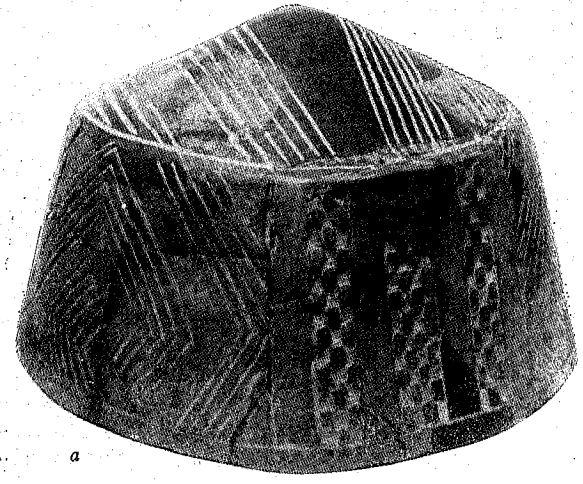

а

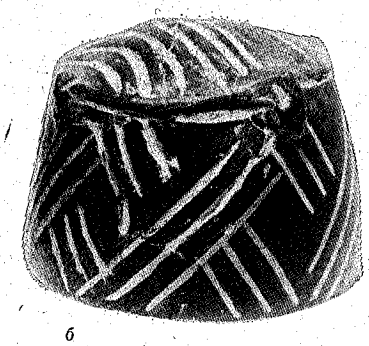

б

5

● *Обр. 3. Глинен лилиевиден съд от селищната могила Сава. Fig. 3. Vase en argile en forme de lys du tell Sava*

● *Обр. 4. Фусбоден от глинен лилиевиден съд от селищната могила Сава. Fig. 4. Fond de vase en forme de lys du tell Sava*

● *Обр. 5. а, б) глинени похлупаци от амфори без дръжка от селищната могила Сава. Fig. 5 а, б) couvercles d'amphores en argile sans anses du tell Sava*

Камчии (в Долния Лонгоз), показаха, че този микрорайон е бил населен от човека в ранните етапи на неолита. Под селищната могила при с. Г. Делчево, Варненско, беше открито през 1969 г. неолитно селище със землянки, полуземлянки и други стопански съоръжения, което по време отговаря на Караново II в Тракия, но представлява самостоятелна култура, която беше обозначена като „култура Цонево".[13] Този хоризонт е отделен от напластяванията, отнасящи се към селищната могила, с 60—80 см дебел стерилен слой, образуван от блатна растителност. Дълготрайното покачване на нивото на водите и заблатяването на заливната тераса на р. Камчия, което е намерило място в края на неолита в Североизточна България в периода между Караново II и Караново V, е принудило неолитното население на този район да се изтегли на по-високите плата. Населението от Г. Делчево вероятно е заело обширното плато на Усоето, разположено само на 5 км на запад от старото им поселение. Усоето е вододелно плато между реките Луда и Голяма Камчия и има добър отток на водата по вододелните дерета, така че тук населението е могло да намери сух, удобен и при това плодороден терен за дълготрайно заселване. Едва в началото на културата Сава отново срещаме в този район поселения, разположени върху заливната тераса. Промяната в климата вече е била трайна и тук са възникнали няколко селищни могили (Цонево, Г. Делчево, Сава и др.). От Цонево обаче до устието на р. Камчия в Черно море няма селищни могили, което е идентично със ситуацията в Девненската долина и води до извода, че Долният Лонгоз през този период е бил морски залив или езеро, така че тук можем да търсим само останки от наколни селища. Чрез този залив обаче контактите на сегашния Долен Лонгоз с Причерноморието са били значителни, което несъмнено се е отразило и върху културните му връзки и нивото на развитието на населението.

Що се отнася до характера на неолитните селища в този район, интересно е да се отбележи, че и неолитното селище от културата „Цонево" (при Г. Делчево) и селищата на платото „Усоето" имат еднаква морфологична структура. Това са еднослойни поселения, състоящи се от големи, дълбоки семейни землянки (средни размери 7×15 м) за през зимата и малки полуземлянки с леки конструкции за през лятото. Проучванията на Усоето показаха, че с течение на времето поради екстензивния характер на земеделието населението се придвижва по платото. Открито бе едно поселение — Усое I, — датиращо към средния неолит, синхронно на Караново III в Тракия и Винча А в Югославия. В района на канала на деривацията това поселение граничи с разглежданата от нас землянка. Налице е хоризонтална стратиграфия.

Известно е обаче, че културата Веселиново (Караново III) в Тракия има засега доказани няколко фази на развитие,[14] а фазата на Калояновец — няколко подфази (етапи).[15] Изхождайки от това положение на нещата, следва да се очаква, че бъдещите разкопки на платото Усоето ще разкрият в детайли отделните фази и етапи на развитието на средния и късния неолит в Североизточна България.

[1] G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 1961. p. 71 sqq.

[2] М. Димитров. Нови находки от неолитна култура Караново IV в Старозагорско. — ИМБ, I, 1971, с. 21 и сл.

[3] H. Vajsová. Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien. — Slovenská archeologia, XIV, 1, 1966.

[4] D. Berciu, G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — Dacia, NS, VI, 1962, p. 546—552.

[5] М. Димитров. Цит. съч., с. 22, обр. 1.

[6] Псевдоканелюра имаме тогава, когато отделните жлебчета на канелюрата са разположени на разстояние едно от друго.

[7] Вазовидни съдове — всички съдове с висока, тясна шийка и разширено тяло.

[8] H. Hauptmann. Die Funde der frühen Diminizeit aus der Arapi—Magula in Thessalien. Bonn, 1966. Beilage 1 und 4; H. Vajsová. Op. cit., p. 15.

[9] G. I. Georgiev. Op. cit., p. 71.

[10] Непубликувани материали от музея в Стара Загора, разкопки на М. Димитров.

[11] М. Димитров. Цит. съч., с. 24, 27.

[12] H. Hauptmann. Op. cit., Abb. 11, 5.

[13] H. Todorová. Die neolithische Kultur Tsonevo in Nordost-Bulgarien. Доклад на VIII международен конгрес по праистория и протоистория — Белград, 9 — 15. IX. 1971 г.

[14] G. I. Georgiev. Op. cit., p. 69; H. Vajsová. Op. cit., p. 13.

[15] М. Димитров. Цит. съч., с. 39.

Un nouveau site de la période de transition du Néolithique à l'Énéolithique en Bulgarie du nord-est

H. TODOROVA

(Résumé)

On a découvert au cours de travaux de construction au lieu dit Usoeto près du village Asparuhovo, dép. de Varna une hutte profonde qui contenait un matériel archéologique de la période de transition du Néolithique à l'Énéolithique. Les vases recueillis montrent que cette hutte est contemporaine à la phase Kalojanovec (Karanovo IV, Protomarica) en Thrace. On y constate d'anciens éléments néolithiques dans la forme et la technique du décor, mais d'autre part aussi les traits caractéristiques fondamentaux du groupe culturel énéolithique ultérieur (Sava). Le site Usoeto est un établissement à une seule couche, composé uniquement de huttes qui, à différents endroits, représentent des étapes différentes de développement allant du Néolithique moyen à la phase de transition

Книгопис

I. Общи съчинения

Аве, Й. Работна група „Музейна педагогика". — МПК, 1971, кн. 2, с. 43—44.

Акрабова-Жандова, Ив. (За нея). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II, С., 1972. с. 11.

Баров, З. Проблеми на консервацията и реставрацията на стенописите в Боянската църква. — МПК, 1971, кн. 3, с. 41—44.

Бацова-Костова, Е. Библиография за историята на селищата в Сливенски окръг до падането им под турско робство. Съст... Сливен, ОИМ, 1969. 42 с. (Съдържа названия на около 200 книги и статии, предимно извлечени от „Библиография на българската археология." С., 1957.)

Бербенлиев, П. Конференция по проблемите на консервацията и реставрацията на Боянската църква. Малко история на консервационните мерки. — МПК, 1971, кн. 3, с. 39—40.

Ваклинов, Ст. (За него). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1896—1969). II, С., 1972. с. 49—50.

Василев, В. Естетика и консервация на музейните предмети. — ИБМ, I, 1969, С., 1971, с. 169—185.

Венедиков, Ив. (За него). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II, С., 1972. с. 64—66.

Вожарова, Ж. (За иея). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II, С., 1972. с. 73—74.

Вълкова-Нешева, В., В. Божилова. XVI иационална археологическа конференция. — Археология, 1971, кн. 4, с. 76—82.

Георгиев, Г. (За иего). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969), II. С., 1972. с. 87—88.

Георгиева-Казанджиева, С. (За нея). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II. С., 1972, с. 91—92.

Герасимов, Т. (За него). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II, С., 1972. с. 93—98.

Димитров, Д. И. Археологически отдел на Окръжния исторически музей във Варна. — МПК, 1971, кн. 3, с. 61—68.

Димитров, Д. П. Постижеиия на археологията. — В: Първи конгрес на БИД, С., 1970. 95—118.

Димитрова, Ал. Археологическият музей в Сандански и неговата нова експозиция. — МПК, 1971, кн. 2, с. 41—42.

Иванов, Д. Библиография по археология — ИНМР, III, 1968, с. 261—267.

(Анотиран систематичен списък с 175 названия на книги и статии, отнасящи се за археологията на Русенски окръг.)

Иванов, Р. Петдесет година от закона за създаване на Българския археологически институт. — Археология, 1971, кн. 1, с. 79—80.

Иванов, Т. Академик професор Димитър П. Димитров на 60 години. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 5—10.

Иванов, Т. (За него). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II, С., 1972. 146—147.

Иванова-Мавродинова, В. (За нея). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II, С., 1972. с. 148—149.

Кожухаров, Г. Перспективни задачи на българската архитектурноисторическа наука.—ИСТИГА, XXIII, 1970, с. 223—248.

Конвенция за забрана на вноснос на паметници на културата. — МПК 1971, кн. 2, с. 28—32.

Кузманова, А. Revista museelor, № 1—4, 1970. — МПК, 1971, ки. 2, с. 46—50.

(Преставлява критически анализ на списанието.)

Лазаров, М. Анхиало. — Турист, 1971, кн. 10, с. 23—24.

(Исторически бележки.)

Лазаров, М. Археологическите разкопки и проучвания в Бургаски окръг. Резултати, проблеми и задачи. — ИБМ, I, 1969, С., 1971, с. 3—20.

Миков, В. (За него). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II, С., 1972. 214—216.

Михайлов, Ст. (За него). Биобиблиография. — В: 100 години Българска академия на науките (1869—1969). II, С., 1972. 222—223.

Наумов, А., Т. Куюмджиев, М. Станева. Балчик. С., 1971. 133 с.

Рец.: М. Димитров. — ИПр, XXVII, 1971, кн. 6, с. 125—127.

Недев, Ст. Крепостта Агатопол през древността, средновековието и турското иго. — Военноисторически сборник, 1971, ки. 2, с. 79—88.

Пленддрлейт, Х. Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби. С., 1969. 330 с.

По-важни научни постижения за Българската академия на науките. 1966—1970. С., 1971.

(За археологията, с. 213—215.)

Радонов, З. Интересът към българските старини през Възраждането и създаването на първите музейни сбирки. — ИБИД, кн. XXVIII, 1972, с 67—89.

Тодорова-Симеонова, Х. Археологическият музей Констанца — С.Р. Румъиия. МПК, 1971, кн. 2, с. 44—46.

Чичикова, М., В. Велчев. Библиография на трудовете на академик Димитър П. Димитров (1931—1969). — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 11—20.

Vassilev, W. Chemisch-technologische Untersuchungen an thrakischen Wandstuckpütze. — В: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—1(. VII. 1972. RC. 120.

Venedikov, Iv., V. Velkov, L. Ognenova-Marinova, J. Cimbuleva, T.

Petrov, J. Cangova. Nesseber, volum I. Edition de l'Académie bulgare des Sciences, S., 1969, 234 p.
Рец.: З. Гочева. — ИБИД, кн. XXVIII, 1972, с. 462—465.

II. Праистория

Георгиев, Г. Международен колоквиум по праисторически изследвания в Гърция. — Археология, 1971, кн. 4, с., 82—84.

Детев, П. Каменни боздугани.— ИАИ, XXXIII, 1972, с. 47—52.

Детев, П. Разкопки на неолитното селище при с. Мулдава. — МПК, 1970, кн. 4, с. 3—7.

Джамбазов, Н. Епипалеолитни находки при с. Муселиево, Плевенски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 21—30.

Джамбазов, Н. Начало на късния палеолит в България. — Археология, 1971, кн. 4, с. 1—17.

Димитров, М. Глинена човешка фигурка от Чаталка, Старозагорско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 53—57.

Димитров М. Нови находки от неолитната култура Караново IV в Старозагорско. — ИБМ, I, 1969, С., 1971, с. 21—42.

Змеев, Р. Палеолитни находки по Долния Дунав от Силистренски окръг. — Археология, 1972, кн. 1, с. 67—76.

Катинчаров, Р. Антропоморфни фигурки от селищната могила до с. Езеро, Силистренско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 71—77.

Кънчев, К. За някои способи за определяне функционалното предназначение на каменните оръдия. — Археология, кн. 1, 1972, с. 14—21.

Кънчев, К. Кремъчни върхове за стрели и копия от Археологическия музей в София. — Археология, 1971, кн. 4, с. 69—75.

Кънчев, К. Опит за класификация на кремъчните стъргалки от енеолитни селища в Североизточна България. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 32—37.

Миков, В. Към въпроса за медните брадви копачи от България. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 59—70.

Радунчева, А. Праисторически материали от някои селищни могили около Преслав. — ИНМШ, V, 1972, с. 107—115.

Тодорова-Симеонова, Х. Изграждане на перфокартотека по праистория. — МПК, 1971, кн. 1, с. 36—42.

Тодорова, Х. Колективна находка от идол и съд от Балчик. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 40—45.

Черних, Е., А. Радунчева. Старите медни рудници около гр. Стара Загора. — Археология, кн. 1, 1972, с. 61—67.

Čičikova, M. Nouvelles données sur la culture thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie de Sud. — Thracia, I, 1972, p. 79—100.

Georgiev, G. Das Neolithikum und Chalkolitikum in der thrakischen Tierebene (Südbulgarien). Probleme des heutigen Forschungsstandes. — Thracia, I, 1972, p. 5—27.

Kănčev, K. The tools from the occupation-site of Ezero district of Sliven, as a source for the study of the economies of early Bronze Age society. — Thracia, I, 1972, p. 57—65.

Kănčev, M. Site de l'âge du bronze récent et du Hallstatt ancien près du village Assenovez, départ. de Sliven, RC. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972, RC. 52.

Katinčarov, R. Habitations de l'âge du bronze moyen du tell de Nova Zagora (Bulgarie de Sud). — Thracia, I, 1972, p. 43—55.

Margos, A. Les cités lacustres dans les lacs près de Varna. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972, RC. 73.

Stančeva, M. Trésor du début de l'époque de Hallstatt (arr. de Sofia). — B: Ier congf. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972, RC. 107.

Todorova, H. Über einige Probleme der südosteuropäischen Früheisenzeit. — Thracia, I, 1972, p. 67—77.

III. Античност

Атанасова, Й. Круглые и полигональные башни в Dacia Ripensis. — B: Ier congr. int. de tracologie. 5. VII—10. VII. 1972, RC. p. 8,

Атанасова, Й. Нов паметник на надгробната пластика от Рациария.— ИАИ, XXXIII, 1972, с. 141—152.

Балканска, Ана. Глинени купи с гравирана украса и гръцки надпис от Никополис ад Иструм. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 171—176.

Бацова-Костова, Е. Римска сграда край с. Голямо Шивачево, Сливенско. — МПК, 1971, кн. 1, с. 6—7.

Боев, П. Антропологично проучване на тракийски череп от Нове.— ИАИ, XXXIII, 1972, с. 79—83.

Буюклиев, Хр. Необнародвани плочки на тракийския конник от Старозагорския музей. — ИБМ, I, 1969, с., 1971, с. 61—77.

Буюклиев, Хр. Паметници на Хермес от Старозагорско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 189—194.

Ваклинова, М. Жертвеник с посвещение на Зевс от Велико Търново. — ИАИ, II, 1972, с. 183—187.

Велков, В. Първи международен конгрес по тракология и нашите музеи. — МПК, 1971, кн. 2, с. 32—35.

Велков, В., З. Гочева. Тракийската крепост „Чертиград" в Стара планина (предварително съобщение). — Археология, 1971, кн. 4, с. 52—62.

Венедиков, Ив., Н. Вихойцевски. Две неизвестни гробници в земите на одрисите. —ИБИД, XXVIII, 1972, с. 5—24.

Генсель, В., У. И. А. Дымачевски, С. Гильчерувна. Результаты польских археологических исследований в городище Стырмен, округ Русе в Болгарии (1962—1968). Советская археология, 1970, кн. 3, с. 233—241.

Гетов, Л. Тракийско погребение от латенската епоха при Севтополис. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 91—95.

Дамянова, Ст., Н. Попов. Тракийски некропол при село Калугерица, Шуменско. — ИНМШ, V, 1972, с. 81—93.

Димитрова, Ал. Грили от Националния археологически музей в София. — Археология, 1972, кн. 1, 39—46.

Димитрова, Ал. Златен пръстен с мъжки портрет от IV в. на н. е. от Ямбол. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 239—243.

Добрев, Й. Тракийска землянка от с. Кривия, Разградски окръг. — МПК, 1971, 2, с. 4—6.

Дремсизова-Нелчинова, Цв. Антични и късноантични паметници в Шуменски окръг. — ИВМ, I, 1969, С., 1971, с. 115—132.

Жуглев, К. Проучване на античното селище при с. Събраново, Новозагорско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 213—223.

Иванов, Ст. Конете от тракийската надгробна могила III при с. Янково, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 121—126.

Иванов, Т. Търговски връзки на Сирмиум с Тракия по време на деценалията на император Лициний.— ИАИ, XXXIII, 1972, с. 225—237.

Кожухаров, Г. Признаки строительства фракийцев в римской архитектуре в наших землях. — B: I er cong. int. de thracologie. 5. VII—10. VII. 1972. RC. p. 63.

Кузманов, Г. Раннохристианска гробница на нос Калиакра. — МПК, 1971, кн. 2, с. 6—8.

Лазаров, М. Римски гробове от Созопол. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 153—158.

Лазаров, М. Тракийската гробница край с. Руен, Бургаски окръг.— Археология, 1971, кн. 4, с. 63—68.

Лазаров, М. Успехи на подводната археология в Черно море. — Корабостроене и корабоплаване, 1971, кн. 8, с. 31—32.

Милчев, Ат., Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 263—277.

Милчев, Ат., Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. — Археология, 1972, кн. 1, с. 46—61.

Митова-Джонова, Д. Глинени урни с изображение на човешко лице от Мизия. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 203—211.

Младенова, Я. Надгробна могила при Ивайловград. — Археология, 1971, кн. 4, с. 38—52.

Мънзова, Л. Нови проучвания върху мраморната главичка от Аполония.—ИАИ, XXXIII, 1972, с. 85—90.

Найденова, В. Кана от с. Стамово, Старозагорско. — ИБМ, I, 1969. С., 1971, с. 79—85.

Николов, В. Софрониево. Враца, 1971. 63 с.

Николов, Д. Тракийска култура. — Турист, 1972, кн. 3, с. 4—7.

Овчаров Д. Две глинени зооморфни фигурки от IV—III в. пр. н. е. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 97—102.

Огненова-Маринова, Л. Две бронзови статуйки — реплики на творби на Лизип. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 127—133.

Парушев, Ал. Златно съкровище в Абритус. — МПК, 1971, кн. 2, с. 61.

Савова, О. Две гробни находки във Варна от елинистическата епоха. — МПК, 1971, кн. 3, с. 3—9.

Слокоска, Л. Новооткрита тракийска колесница в Кюстендил. — МПК, 1970, кн. 4, с. 7—11.

Станчева, М. Една творба на местно народно изкуство от късноримската епоха. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 259—262.

Стоянова-Серафимова, Д., Б. Колчагова. Трако-римски некропол при с. Кремен, Благоевградско. — ИБМ, I, 1969, С., 1971, с. 103—114.

Султов, Б. Глинени кадилници от Бутово и Хотница. —ИАИ, XXXIII, 1972, с. 177—182.

Табакова-Цанкова, Г. Паметници на античната скулптура в Казанлъшкия музей. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 165—170.

Тачева-Хитова, М. Българската тракология в периода 1966—1970 г.— ИБИД, XXXIII, 1972, с. 433—456.

Тончева, Г. За египетските фаянсови съдове от Одесос. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 103—111.

Тончева, Г. За надгробната плоча на атлет от Одесос. — МПК, 1971, кн. 1. с. 2—3.

Фол, А. Демографска и социална структура на древна Тракия (Първо хилядолетие пр. н. е.). София, Наука и изкуство, 1970. 282 с.

Рец.: В. Попов. — ИБИД, XXVII, 1972, с. 459—461.

Фол, А. Политическа история на траките. Края на Второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера. С., 1972. 216 с.

Цончева, М. Художественото наследство на тракийските земи. С., 1971, 291 с.

Чапъров, Б. Дръжки на хидрия от с. Момино, Пловдивско. — МПК, 1971, кн. 1, с. 3—5.

Чичикова, М. Mensa sacra от Nicopolis ad Nestum. — ИАИ, XXXIII, с. 245—258.

Чичикова, М. Севтополис. Библиотека „Стари селища в България". С., Български художник, 1970. 132 с.
Рец.: А. Балканска. — ИБИД, XXVIII, 1972, с. 461—462.

Angelov, N. Die thrakische Siedlung auf dem Hügel „Zarevetz" in Veliko Tarnovo und thre Beziehungen mit den Inseln des Agäischen Meers. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 7.

Balcanska, A. Die antike Siedlung auf dem Kap Kaliakra im Lichte der Ausgrabungen (1969—1970). — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 11.

Biernacka-Lubánska, M. Z badán nad anticznymi zaprawami mineralnymi. Zaprawy stosawane przy budowie wodociagów rzymskich na obszarze Bulgarii. — Archeologia, XXI, 1971, p. 106—111.

Boev, P. Die Abstammung der Thraker nach anthropologischen Angaben. — Thracia, I, 1972, p. 263—284.

Boeva, A., P. Boev. Die thrakische Medizin. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 14.

Ončeva, M. Apparition et développement de la peinture monumentale thrace.—Thracia, I, 1972, p. 285—297.

Canova, G., L. Guetov. Deux tombeaux tumulaires thraces de l'époque Hellénistique. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 18.

Dimitrova, A. N. Gizdova. Charakter der thrakischen Kultur in der späten La Téne-Zeit auf dem Gebiet des Sredna Gora Gebirges. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 31.

Dremsizova-Nelčinova, Z. Sepultures tumulaires traco-romaines de la region de Kardjali. — B: Ier congr. int. de tracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 33.

Džonova, D. Die Stempelkeramik aus römischer Zeit in Bulgarien. — Ier congr. int de tracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 39.

Fol, A. La Diaspora trace. Généralités. — Revista storica dell'antichita, 1971, 1—2, p. 3—18.

Gočeva, Z. Le culte de la déesse thrace „Bendida" à Athènes. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 47.

Dunin-Wąsowiez, T. Polskie badania archeologiezne na sektorze zachodnim w Novae (Bulgaria) w 1970. — Kwartalnik Historii kultury materialnej, 1971, rok XIX, 3, 527—547.

Cladykowsku-Bzeczycka, J. Szkielety ludzkie z grodziska w miejscowosei Stirmen w Bulgarii. — Slavia Antiqua, XVIII, 1971, p. 249—282.

Hensel, W. Recherches archéologiques polonaises à Styrmen (district Russé) en Bulgarie (1962—1968). — Archaeologia polona, 1970, XII, p. 150—187.

Jordanov, K. Bibliographie sur l'archéologie et histoire de la Thrace (1966—1970). — Thracia, I, 1972, p. 327—344.

Ivanov, T. Über die Kontinuität der thrakischen Kultur in den thrakischen Gebieten während der Römerrschaft (der heutigen Volks republik Bulgarien). — Thracia, I, 1972, p. 159—178.

Majewski, K. Recherches d'archéologiques polonaises à Novae (Bulgarie) en 1967. — Archaelogia polona, XII, 1970, p. 351—372.

Milčev, A. Thrakisch-scythischen Beziehungen und die Gründung des Odrysischen Staates. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972. RC. 78.

Najdenova, V. Une nécropole thrace de l'époque romaine dans les Rhodopes. — Thracia, I, 1972, p. 145—157.

Nicolov, D. La grande propriété foncière dans la Thrace à l'époque romain. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972 RC. 85.

Ognenova-Martuova, L. Influences subies et exercées par la toreuthique antique en Thrace. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII.—10. VII. 1972. RC. 86.

Ovčarov, D. De l'effectif des herroons de Thrace pendant l'époque du IIe—IIIe s. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972, RC. 88.

Pernicki-Pudélko, S. Recherches archéologiques polonaises de Novae (Bulgarien) en 1970. — Latomus, XXX, 4, 1971, p. 1152—1156.

Stojkov, A. On the Originality of Thracian Art (Sixth-Fourth C., B. G,). — Thracia, I, 1972, 299—304.

Tonceva, G. Sur l'origine des Thraces (à la lumière des nouvelles recherches archéologiques). — B: Ier

congrès int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972, RC. 117

Velcov, V. Thrakien in der Spätantike (IV—VI Jh.). — Tracia, I, 1972, p. 213—222.

Velcov, V., Z. Goceva. Die thrakische Festung Čertigrad im Balkan (ant. Hämus) Vorläufiger Bericht). — Thracia, I, 1972, p. 121—143.

Venedikov, Iv. Origine des tombeaux à coupole en Thrace. — B: Ier congr. int. de thracologie, 5. VII—10. VII. 1972, RC. p. 122.

III. Средновековие

Аладжов, Д. Две скални църкви в Хасковски окръг. — МПК, 1971, кн. 2, с. 9—11.

Аладжов, Д. Средновековни погребения в Югоизточна България.— ИБМ, I, 1969 С., 1971, с. 133—153.

Ангелов, Д. Конгресът на византолозите в Румъния (Букурещ, септ. 1971 г.) — ИПр, 1971, кн. 6, с. 132—140.

Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971. 416 с.

Ангелов, Н. Среднобългарски надписи от патриаршията на Царевец. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 299—304.

Антонова, В. Новооткрити църкви в Шуменската крепост.—ИНМШ, V, 1972, с. 3—40.

Атанасова, Й. Погребения от некропола на Рициария. — ИБМ, I, 1969, С., 1971, с. 87—101.

Бояджиев, Ст. Църквата „Св. Иван Предтеча" в Асеновград. — ИБМ, 1969, С., 1971, с. 155—168.

Ваклинов, Ст. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. — Археология, ки. 1, 1972, с. 9—14.

Венков. В. Конструктивни проблеми на Боянската църква. — МПК, 1971. кн. 3, с. 45—55.

Георгиева, С. Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 305—314.

Джамбов, Х. Накити от средновековен български некропол край с. Три водици, Пловдивско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 291—297.

Дончева-Петкова, Л. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. — Археология, 1971, кн. 4, с. 32—38.

Керкелеев, Ив. Находка от оръдия на труда от Разложко. — МПК, 1971, кн. 1, с. 8—10.

Китов, Г. Ранновизантийска крепост в летовище „Русалка" на Черно море. — МПК, 1971, кн. 3, 9—15.

Лишев, Ст. Българският средновековен град (Обществено-икономически облик). С. 1970. 224 с.

(Дава се нова светлина върху средновековния български град. Авторът използува археологически материали за потвърждение на своите твърдения.)

Манова, Е. Средновековна релефна икона от Никопол. — МПК, 1971, кн. 3, с. 15—16.

Марди-Бабикова, В. Ктиторски портрет на феодала Хрельо. — МПК, 1971, кн. 2, с. 12—18.

Михайлов, Ст. За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав. — Археология, 1972, кн. 1, с. 1—8.

Михайлов, Ст. Коя сграда е Крумовият дворец в Плиска. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 279—283.

Овчаров, Д. Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. — Археология, 1971, кн. 4, с. 18—31.

Овчаров, Д. За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XIII—XIV в.).— МПК, 1972, кн. 3, с. 16—20.

Панайотова, Д. Орнаментът в стенописите от Долна Каменница.— Проблеми на изкуството, 1971, кн. 4, с. 57—62.

Папазова, Е. Богомилски надгробни паметници в Босна и Херцеговина. С., 1971. 116 с.

Прашков, Л. За средновековната живопис в църквата „Св. Георги" в София. — Изкуство, 1971, кн. 10, с. 12—13.

Рашев, Р. Два железни меча от музея в Преслав. — ИНМШ, V, 1972, с. 77—80.

Рашев, Р. Още една керамична пещ по пътя за Патлейна. — МПК, 1970, кн. 4, с. 13—16.

Станчева, М., Л. Дончева-Петкова. Средновековна битова керамика от Ескус при с. Гиген. — Археология, 1972, кн. 1, с. 22—32.

Тотев, Т., С. Станилов. Граждански постройки на левия бряг на Тича в Преслав. — ИНМШ, V, 1972, с. 57—76.

Тотев, Т. Новооткрит печат на цар Петър. — МПК, 1971, кн. 1, с. 7—8.

Тотев, Т. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963—1966 г.— ИНМШ, V, 1972, с. 41—56.

Чангова Й. Към проучването на преславската рисувана керамика. — Археология, кн. 1, 1972, с. 33—39.

Чангова, Й. Нови находки от преславска рисувана керамика.— ИАИ, XXXIII, 1972, с. 285—289.

Akrabova-Jandova, Iv. Islamic Traces in Bulgarian Jcon Painting.— B: XIV Congr. int. Études byzantines. Bucarest, 1971, RC. 249—250.

Bakalova, E. La société et les arts en Bulgarie au XIVe siècle. — B; XIV Congr. int. Études byzantines. Bucarest, 1971. RC. 338.

Bojadziev, St. L'église rouge de Perustica et les problèmes des églises paléochrétiennes à plan centrique. — B: XIV congr. int. Études byzantines. Bucarest. 1971. RC. 232—233.

Čaneva-Dečevska, N. Baptisterii v Bolgarii (Die Baptisterien in Bulgarien). — B: XIV cong. int. Études byzantines. Bucarest, 1971, RC. 351—352.

Georgieva, S., I. Nicolova, N. Angélov. Le palais des rois bulgares à Tărnovo comme expression de l'architecture des châteaux-forts du bas moyen âge (XII—XIV).—B: XIV congr. int. Études byzantines. Bucarest, 1971. RC. 121—123.

Manova, E. Ikonographische Züge der Militärheit igen in mittelalterlichen bulgarischen Wandmalereien. — B: XIV congr. int. Études byzantines. Bucarest, 1971. RC. 261.

Mihajlov, St. Nouvelles fouilles à la Grande Basilique de Pliska. — B: XIV congr. int. Ét. byzantines. Bucarest. 1971. RC. 263—366.

IV. Нумизматика

Герасимов, Т. Към нумизматиката на гр. Кабиле. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 113—120.

Григорова, К. Монетно съкровище от с. Локарско. — МПК, 1972, кн. 2, с. 18—20.

Григорова, К. Монетни съкровища от София и Софийско. — ИБМ, I, 1969. С., 1971. с. 43—59.

Колев, К. Колективна находка от монети и медалиони от Пловдив. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 195—202.

Мирчев, М., В. Антонова. Една колективна монетна находка (в землището на с. Студеница, Шуменско).— ИНМШ, V, 1972, с. 95—106.

Неделчев, К. Монетарницата през вековете. С., 1971, кн. 7. с. 24—25.

Рогева, К. Монетите на Сердика. София, 1971, кн. 2—3, с. 62—63.

Рогева, К. Монетарниците на София., С., 1972, кн. 4, с. 30—31.

Gerasimov, T. Un trésor de drachmes de la cité d'Histria découvert en Bulgarie. — Studii şi cercetari de numismatică, V, 1971, p. 17—19.

Gerasimov, T. Monnaies byzantines en or portant des graffiti. — B

XIV congr. int. Études byzantines Bucarest. 1971 . RC.209.

Jorukova, J. Monnaies rares des seigneurs thraces du Ier s. av. n. è.— В: Ier. congr. int. de thracologie, 5.VII—10. VII. 1972. RC. 57.

Krzyżanowska, A. Monety antyczne i wczesnośredniowieszne z grodziska w Syrmen (Bulgaria). — Slavia Antiqua, XVIII, 1971, p. 223—248.

V. Епиграфика

Ботушарова, Л. Ἀρχιερεὺς Διοπλῶν във Филипопол. — ИАИ XXXIII, 1972, с. 159—164.

Герасимова-Томова, В. Римските помощни войски на провинция Мизия. Автореферат за получаване на научна степен „Кандидат на историческите науки". С., 1972. 16 с.

Николов, Д. Новооткрити посветителни надписи от Стара-Загора.— ИАИ, XXXIII, с. 135—139.

Velkov, V. Epigraphische Beiträge zur historischen Geographie der Moesie Inferior. — Studia balcanica, I, 1970, p. 55—60.

Б. МИШКОВСКА

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

Атанас Милчев — Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово III, Михайловградско 1
Георги Кузманов — Типология и хронология на рановизантийските амфори (IV—VI в.) 14
А. Х. Халиков — Столицата на Волжска България от домонголско време 21

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Ирина Щерева — Колективна находка от средновековни накити от София 38
Вера Антонова — Църква № 5 в Шуменската крепост 42
Магдалина Станчева — Тракийски златоносни рудни разработки край София 53
Хенриета Тодорова — Ново находище от прехода между неолита и енеолита в Североизточна България 65

КНИГОПИС

Atanas Milčev — Trésor thrace en argent nouvellement découvert dans le village Jakimovo III, dép. de Mihajlovgrad 13
Georgi Kuzmanov — Typologie et chronologie des amphores de la Haute époque byzantine (IV—VIes.) 21
A. H. Halikov — La capitale de la Bulgarie de la Volga de l'époque pré-mongole 37

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Irina Štereva — Une trouvaille de parures médiévales de Sofia 41
Vera Antonova — L'église No 5 de la forteresse de Šumen 53
Magdalina Stančeva — Exploitations de gisements aurifères thraces des environs de Sofia 53
Henrieta Todorova — Un nouveau site de la période de transition du Néolithique à l'Enéolithique en Bulgarie du Nord-Est 65

BIBLIOGRAPHIE

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. АТАНАС МИЛЧЕВ, н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, доц. ПЕЮ БЕРБЕНЛИЕВ

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, ул. 36, бл. VI Тел. 72-44-21

Коректор А. Христова

Технически редактор Ив. Атанасова

Дадена за набор на 28. III. 1973 г. Подписана за печат на 30. VI. 1973 г. Печатни коли 9,25 Издателски коли 7,68
Формат на хартията 59×84/8 Изд. индекс 4993 Тираж 1450 Поръчка 210 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на Българската академия на науките